

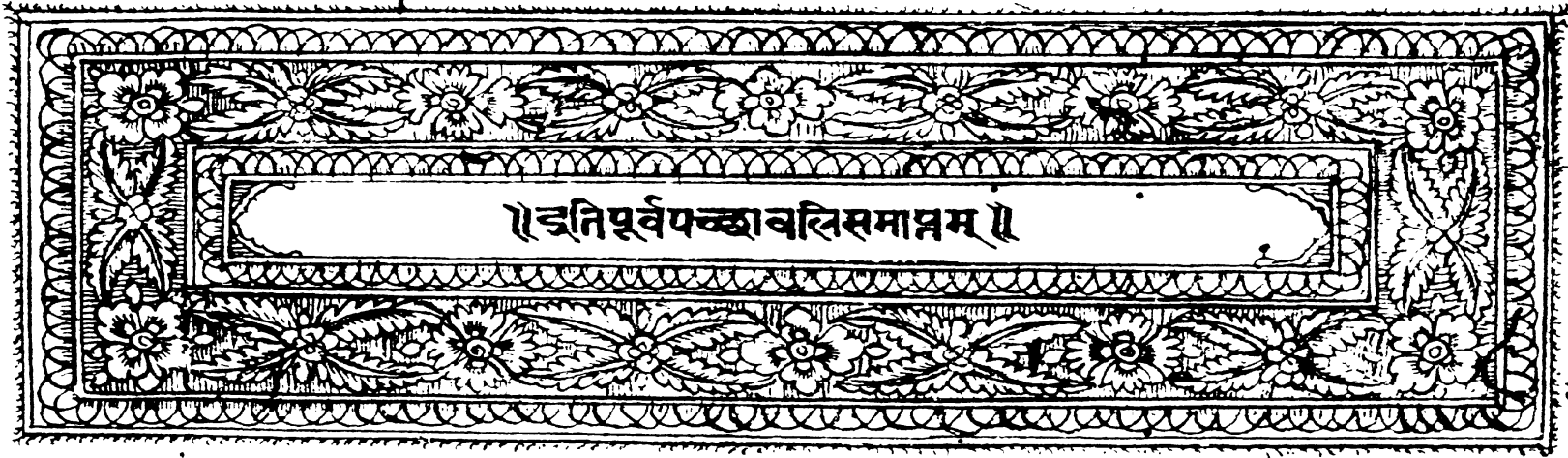
1892/10/15/3/10/20

Handwritten text in Devanagari script, possibly a signature or title.

76
Benaresedition,
Samvat 1892

SL. NO.
0807/44

पृ.प.
२८

राम.
२८

व्यधिकरणान् यहलेपदानुवृत्तिपरंभाष्यमेकदेश्युक्तिर्गौरवात् नस्मान्मकारस्त्वेदं गंसेपाधिकरणान्वयहल्यदा।
नुवृत्तयो न कर्तव्या न क्वापि दोषलेशश्च समाः धानमुद्यम् इति श्रीमद्दोरित्खसंदर्भितपुरायुग्रामसभासत् प्रो. पंडि
तविप्रतियसिर्जन्यपूर्वपक्षसंग्रहः शुभम् श्रीसम्बत् १९२८ मी. प्रावराशुक्लत्रयोदश्याम् १३ ।

पू.प.
२७

दशोडित्वाभावे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णो दीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपधत्वादित्युक्त्या दीर्घवारणाद्वितीयैकवचनेऽप्रादेः प
रस्येत्यकारस्यदकारे मश्रवणो नापादानपरंभाष्यप्रकृते गमकं हे ज्ञानेत्यादौ मतिमिन् प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातविनाशस्य
ड्-ह्रस्वादितिलोपः संनिपात परिभाषयानस्यादिति मिति के दे समाधानमुक्तं शंखरकृतौ तद्विरुद्धं म्-सङ्-ह्रस्वा-
दिति सूत्रस्थे श्वरेणातत्त्वे हि हे लस्मिन् इत्यादौ संनिपातपरिभाषया सञ्चुद्धिलोपो न स्यादित्याशङ्क्या गुरात्सम्बुद्धिरिति
वक्तव्ये सङ्-ह्रस्वग्रहणाज्ज्ञापकात्सञ्चुद्धिलोपे कर्तव्ये सा परिभाषानप्रवर्तते। न च विशेषापेक्षके तज्ज्ञापकं सञ्चु
द्धिमुपजीव्य यत्र ह्रस्वस्तद्विषयेन प्रवर्तते इति असति वाधके प्रमाणानां सामान्ये यक्षपातादिति न्यायात्सामा-
न्यापेक्षज्ञापकं सञ्चुद्धिमात्रलोपेन प्रवर्तते इति न चै ड्-ह्रस्वादिति सूत्रस्थं हे ज्ञान इत्यादौ लोपोपपन्नये ह लप्रदानु
वृत्तिव्यधिकरणान्वयौगीकारपरंभाष्यवाधकमस्तीति मैवं लाघवात्सामान्यापेक्षमेव ज्ञापकं सिद्धंति नोक्तं ४।

राम.
२७

इति सूत्रस्य पदग्रहणं कार्यं परमदृष्टिना वित्यादौ मूलोक्तार्थेनापि प्रत्ययलक्षणानिषेधेऽन्तपक्षभावाच्च उ-मुडित्यपरमपिताघवमि-
ति विभावयन्नुच्चयः १७६ अतोऽम् अत्रम् इति च्छेदे प्रथैकवचने उकारस्येत्संज्ञालोपयोस्कारस्य मकारेकते ज्ञामिति
सिद्धम् द्वितीयेकवचने आदेः परस्येत्कारस्य कारस्य मकारेकते म द्वयश्रवणस्यादिति नचसंयोगान्तलोपेन निर्वाहः क लो-
क लीत्यतो मूलग्रहणमपठ्य संयोगान्तस्य क लो लोपान्मकारस्या क ल्वात् क ल्प्रहरानपकर्षपक्षे वाक्यभेदे
संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तस्य क लो लोप इति पूर्ववाक्ये क्वचिद्यरातिरिक्ते क ल्यपि प्रवर्तते यथा गिरिवेडिति
गिरौवेश्मयस्य गिरिवेश्मात्मा चष्टे गिरिवेश्मयतीति गिरिवेडिति अस्य लो लोपे प्रमाणमसौ मशित्यत्र म द्वयं वि-
धाय मकारस्य संयोगान्तलोपेव धो वृत्रमिति रूपसिद्धौ शित्वप्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव धो वृत्रमित्यत्र संयोगान्तलोपस्य
सिद्धत्वादस्ति सिच इत्युक्ताश्रयस्य ह लोपानापत्याणकदेश्युक्तं तद्भाष्यम् अद्दुत्त्रादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये १

पू.प.
२६

नगतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमेवसमासइतिभावः इदमुपपदमितिसूत्रेकैयटेश्चमः अयमजा
दिवित्यनेनगत्यादेरनित्यत्वेनमानमितितदाशयः अतएवैतत्कर्तृकरणइतिसूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेनभाव्येउक्तमः अन्वा
स्वेतिसूत्रेगवादिग्रहणं तुनियतात्थंतेनदृदिश्यइत्यादौषत्वेनेतिदिगित्युक्तंशेखरइतिस्वीयग्रन्थपर्यालोचनयागतिकारके
त्यस्यानित्यत्वाभावेमाषकुम्भवायेनेत्यादौउपपदसमासेणत्वनिषेधार्थंपदव्यवायेइत्यत्रपदशब्दः पदत्वयोग्यपरइतिभट्टे
यवश्याङ्गीकरणेयव्याख्यानेनमाषकुम्भवायेनेत्यादौसर्वसमासेणत्वनिषेधसिद्धौसप्तमीसमासेपदव्यवायेनेतिसूत्र
वैयर्थ्येनचकार्यित्वनिवेशाभावेपिप्रत्ययलक्षणस्वीकारेकार्यित्वनिवेशोनिष्फलएव किंचपर्यानेदमित्यत्रगति
कारकेत्यस्यानित्यत्वपक्षेपिसुबुत्पत्त्यनन्तरं कुगतीतिसमासेपदव्यवायेइतिसप्तमीसमासेकार्यित्वनिवेशेसत्यपिप्रक
तेनेदमित्यस्यएवनिषेधरूपकार्यित्वसन्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधः पदपरत्वावान्निषेधाभावेणत्वापत्तेः अदुष्प्र
डितिसूत्रे आङ्गुर्हणवैयर्थ्यापत्तेश्चातः कार्यित्वनिवेशोपिपदव्यवायेइत्यत्रपदशब्दः पदत्वयोग्यपरः विभक्तितरान
पेक्षयालोकेऽर्थबोधेनकपरोवासर्वैरगत्यावक्तव्यत्वेतिकार्यित्वनिवेशाभावेपिमाषकुम्भवायेनेत्यादौसप्तमी
समासेऽपिनदोषः किंचाजादेः पदस्येत्यतन्मात्रार्थेऽमुदसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमुत्रिचपदे ॥ ॥ ॐ ॥ ॥

२६

त्ररपदेतिवार्तिकप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणो नैव पदत्वात् परपदस्या जादेशत्वात् स्या निवत्त्वनिषेधान्नावङ् अत्रोच्यते गति
 कारकोपपदेतिपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक समासे परपदस्थेत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपर इति भवदुक्तेः प्रकृते दोषाभा
 वात् अतदिति इति धिक्तव्यम् पदव्यवायेपीति सूत्रस्थं वार्तिकम् आर्द्रगोमयेरोत्याद्युदाहरणम् एतद्वार्तिकप्रत्या
 ख्यानाय भाष्ये पदव्यवाये इति सप्तमीसमासे निमित्तनिमित्तिनोर्मध्येयत्पदं व्यवधायकं तस्य परपदत्वं यत्रास्ति तत्र रा
 त्वनिषेध इत्यर्थे आर्द्रगोमयेरोत्यादौ व्यवधायकस्य गो परपदत्वाभावात् त्वनिषेधो न सवच्च माषकुम्भवापि नेत्यादावपि केपे
 त्यस्य पदत्वं वक्तव्यम् प्रत्ययलक्षणो नैव तच्च दुर्लभम् कार्यित्वनिवेशाभावे मध्यमपदानाक्रान्तोत्तरपदत्वाभावा
 द्दुत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणानि प्रेधात् तन्निवेशे तु कार्यित्वाभावात् प्रत्ययलक्षणं प्रवृत्त्योत्तरपदपरत्वात् त्वनि
 षेधः तथाच कार्यित्वनिवेशः सफल इति चेन्नैवम् सिद्धान्तेपि माषकुम्भवपत्तीत्युपपदसमासे सुबुत्पत्तेः प्राकस्वी
 कृते च तत्र रात्वनिषेधाय पदव्यवाय इत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपर इत्यर्थो भट्टैरवश्यं स्वीकर्तव्यः
 नच गतिकारकोपपदेत्यस्या नित्यत्वात् सुबुत्पत्त्यनन्तरं समासे कार्यित्वनिवेशे प्रत्ययलक्षणो न पदत्वपरत्वात् प्रकृ
 ते निषेधे पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वे मानाभाव इति वाच्यम् धनक्रीतेति प्रतीकमुपादाय कर्त्तृकरणो इत्यत्र बहुलप्र

पू.प.
२५

तिकवापतेः श्रीरामित्यादौ सन्निपातेतिनुडनापतेश्च. ७५ भवतेरः अत्र प्राचोक्तं भवतेरिति कर्त्तुनिर्देशाद्भावकर्मरोगो नी
त्व म् व्याख्यातंचतयोत्रेण कर्त्रर्थयोश्चिपानिर्देशादिति. तन्न धातुनिर्देशमात्रेणोविधानाच्छ्रपश्च विकरणात्वे
नानर्थकेत्वात्कर्त्रर्थे परे विहितस्य शिपः शित्वसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेरिति मनोरमाग्रन्यः अत्राशङ्क्यते शिपं शित्वस्यार्द्ध
धातुकव्यावृत्त्याचरितार्थत्वात्. तेनार्द्धधातुकस्येडितोडागमाभावः नचतत्रतितुत्रेति इति नषेधः एवमपि ब्रवीती
त्यादौ हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विधीयमानो ब्रुव इडित्यनेनेडागमो न स्यात्. शित्वाभावेऽर्द्धधातुकत्वात् ॥
उत्तरपदत्वे चेति वार्तिके पूर्वदशित्प्रिप्रइत्यादौ त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे परे तद्धितार्थेतिरेति द्वय
स्तत्पुरुषेन लोपार्थसवश्यं मध्यमपदत्वात्क्रान्तेति वक्तव्यम्. मध्यमपदत्वानाक्रान्तविशेषगोनेवमाषकृमबापेनेत्यादौ षि
कुर्मेत्यस्य मर्यमपदत्वात्प्रत्ययलक्षणसिद्धौ पदव्यवायेनेति रात्वनिषेधे सिद्धे कार्यित्वनिवेशेन कार्ये इति चेन्मैवम्. गोचे
त्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमादावइ. प्राप्नो नपदान्नेति सूत्रे भाष्ये वेतस्वानित्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावमूलवत्त्वात्
भावायपदेन इति सप्रमीसमासे प्रत्यासत्या परपदस्थाजादेशो न स्थानिवदित्यर्थान्नजायते गोचेत्यत्र पदत्वं तु सुवन्नेन समा
सेप्रत्ययसंगो नैवपदत्वात्तच्च दुर्लभमुत्तरपदत्वे इति निषेधात्. कार्यित्वनिवेशे तु प्रकृते कार्यित्वाभावाद् ६ ४४

राम.
२५

वाञ्छितानि कित्ति च परे रति प्राप्ते नानः परस्येत्युत्तरपदद्विप्रतिषेधात्पूर्वस्यैकल्य कत्वेनाभावाच्चोपपादितं तत्र हीत्यादिनाशे
रवरे उक्तं तदयुक्तं अनेन निषेधाभावेपिनकोपधाया रतिनिषेधसत्वात्तद्विप्रतिषेधहणमित्युक्तत्वेपि तस्मादुपलक्षणमिदं अ
र्द्धप्रस्थमवा आर्द्धप्रस्थीभार्यायस्य तत्राप्यरक्तविकार रतियर्युदासेन तद्भिन्नेऽपि दृष्टु न्यादनयोग्यत्वे सति यत्किञ्चिद्
द्विवारकः तद्विभेदवगृह्यत इत्यर्थाश्रयणे तु आर्द्धप्रस्थीभार्या न निषेधः यत्किञ्चिद्दृष्टु न्यादकत्वाभावेन प्रयोगे तच्च
निमित्तग्रहणं मास्त्विति समाधाने भांधे विभावयन् ७० सर्वनाम्नः स्यादुस्वश्च आमिसर्वनाम्नः सुट् अत्रायं पूर्वयस्य
अश्वक्षीरेति सूत्रानन्तरं सर्वनाम्नो याद सुट् तत आमिततस्वेस्वय इत्येवं कर्तव्यमिदं च सूत्रद्वयमास्तु ७१ इति च
मातः स्थानेयकपूर्वायाः अत्रोदीचामातः स्थाने इत्येवास्तु तथा सति प्रतिपदोक्तपरिभाषया आयोन्यतरस्मि न्या
वृग्रहणे आर्षिका आर्यके न्यादिसिद्धिः ७२ अपरिमाणविस्तारितकस्वल्पेभ्यो न तद्वितलुकि अत्र न तद्वित इत्ये
वास्तु लुग्रहणं मास्तु प्रत्यासत्या तद्वित द्विगोरेव तदन्तान्डी वित्यर्थे समाहारनिमित्तकं द्विगोयञ्चाश्वेत्यादौ
निषेधो भविष्यतीति विभावयन् सुधियः ७३ गोरतद्वितलुकि अत्र गोरलुकीति न सूत्रितं सामर्थ्यात्सामासिके प्रवृत्तव
पिवश्यमाणे धातुप्रयुक्ते लुकि दजनापतेः ७४ इति ह्रस्वश्च वामि अत्र सूत्रद्वये वामि ह्रस्वरति न सूत्रितं सुदन्मनी न्यादौ न घृत्

पुं.प.
२४

त्वस्यादिति प्रकृतसूत्रेशेखरकृतौक्तं तदयुक्तं पुर्वसूत्रेतमब् ग्रहणादोक्षितपदेन प्रवर्तते इक्षितमेतु पूर्वसूत्रारम्भसा ।
मर्त्यादेवन प्रवर्तते अर्थादोक्षितस्वेतस्य विषय इति वारणाथानामित्यस्यानवकाशत्वादग्नेर्मीणावकं वारयतीत्यदो
नकाय्यनुपपत्तिरत एव मनोरमायामनीक्षितं ग्रहणं स्पष्टार्थेन त्वावश्यकमित्युक्तं ६५ अभिनिविशश्च अत्र सूत्रेशेखरे अभिनि
वेश आग्रहः सन्मार्गविषयक आग्रहवानित्यर्थे इत्युक्तं तदयुक्तं वैयाकराणामेते क्रिया विशेष्यकशाब्दबोधाम्युपगमादित्यु
क्तं तन्न आग्रहशब्दोऽप्यत्र जन्तः सकर्ता यस्य व्यापारस्य स आग्रहवान्यापार इति क्रिया मुख्य विशेष्यकशाब्द
बोध एवेति हेतुमात्रेणेत्यादौ धर्मिवाचकान्मनुष्यदर्शनादिति अस्मिन्नेव सूत्रे व्यवस्थितेति मूलप्रतीकमुपादाय प्रो
त्त्वित्यादि आहुरित्यन्तमुक्तं तदयुक्तं एतदृश्याषत्वस्यासिद्धत्वादविकृतायाः अवरां ज्ञानमस्येव कृतस्य अवरा
मित्युक्तं अथवा विकृताया अविकरणास्येत्यर्थे इति नकाय्यनुपपत्तिरिति समाधानं कुर्वन्तु तदनुयायिनः ६६ धर्मेनि
मित्तस्य चतद्वित्तस्य रक्तविकारे अत्र फलोपहितस्येव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वाद्देयाकरणाभायेन पुंवत्वनिषेध इति
मूलप्रतीकमुपादाय वैयाकरणाभाये इत्येव वृद्धिसंज्ञकावेवो भवत इत्यर्थोत् फलोपहितग्रहणो फले अर्द्धस्य की
भाये इत्यत्र ६७ अर्द्धात्परिमाणास्य पूर्वस्य तुवा अर्द्धस्य परिमाणावाचकस्योत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य

२४

स्यपदत्वान्मुद्रस्याद्गुतरपदत्वेचेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न भौषकु म्बवापेनेत्स्योपदव्यवायेपीति निषेधसिद्धये तस्य यत्रोतरपदस्य क
र्थीत्वं तत्रैव प्रवृत्तेः तेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्य भाष्योक्तिस्त्वेकदेशिनेऽस्त्युक्तनद्विरुद्धं पूर्वदण्डप्रियइत्यादौ नलोपार्थे वार्तिकमध्यम
पदानाक्रान्तोतरपदग्रहणस्यावशंवक्तव्यत्वाच्चेत्स्वरकृतासमासाश्रये उक्तत्वाच्च म्बकु भवापेनेत्यादावपि प्रत्ययलक्षण
निषेधाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्पदव्यवायेपीति निषेधः सिद्धः तेन निषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्य भाष्योक्तं च संगच्छते मध्यमेति
विशेषणोक्तैः पंचगवधन इत्यादी प्रत्ययलक्षणोसत्य वडिः यस्येतिलोपेरूपसिद्धिः सोपदादौ द्य अत्रस्य प्रत्ययइति
न्यासस्वसुवचः नचोभकायतीति विग्रहेऽसुवत्यन्तेः पूर्वसमासे उरस्केनेत्यादौ सत्त्वं न स्यादेवेति वाच्यं अन्यस्यासंभ
वइति मनोरमा प्रतीकमुपादायोपदेशइत्येव कुषोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति पदाद्विधो कवर्गोदावपदे इत्यर्थे न
सिद्धेऽदिग्रहणामपदस्येवादिरित्यर्थलाभार्थं तेनो रस्केनेत्यादौ सुवत्यन्तेः पूर्वसमासेन सत्वमादिग्रहणसामर्थ्ये लब्धा
त्प्रारणो नपदत्वयोग्यप्रातिपदिकावयवकुषोर्ग्रहणमिति शब्दरत्नकृतोक्तत्वाद्यथान्यासैः पिसत्त्वं नेष्यतइति नक्तापि दो
र्दंतथा युक्तं चार्थोऽस्मितं अनोऽस्मितपदाभावेऽस्मितप्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञा प्राप्ता वारणार्थानामित्य नवकाश

पू.प. संगत्यापत्तोरितिदिक् ६३ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणो न गृह्यन्ते. आने मुगितिमुग्विधानसामर्थ्यादेवाऽनित्या. अन्यथाप
 २३ न्वमानइत्यादावकारस्यमुक्यनयापरिभाषयाविशिष्टस्यसवर्णादीर्घे तद्वैयर्थ्यस्य घृमेवेत्युक्तं परिभाषेन्दुशेखरेतन्नयुक्तं.
 अकाराकारयोः कण्ठस्थानिकत्वेनमकारस्योष्ठस्थानिकत्वेनतत्रजायमानोदीर्घः कण्ठोष्ठस्थानिकः आकारः आकारो
 वाभविष्यति. सूत्राभावेतुसनसिध्येदिसूत्रवैयर्थ्याभावेनज्ञापकतानसंभवतीति. किंचशानचः सार्वधातुकत्वे।
 नसार्वधातुकमपिदितिडि. त्वात्प्राप्रस्यातोडि. तइतीयादेशस्यसूत्राभावेवारास्याशक्यत्वात्. तत्सत्वेतुयेननेति।
 न्यायेनतद्वारादितिज्ञापकतानसंभवतीतितुन अकारस्यकण्ठस्थानिकत्वेनतत्रजायमानस्यात्कवहभ्रमणदिति
 परिभाषयाकण्ठस्थानिकत्वेस्त्वप्यतिदेशादागमेआगमिधर्मवैशिष्ट्यमपिवोध्यतेइतिसिद्धान्तात्. किंचकारयोः।
 कण्ठस्थानिकयोर्मात्राद्वयेनतन्मध्यप्रविष्टस्यमकारस्याडेमात्रिकत्वेनमद्वग्रामादिवतभूयसा अपदेशभजायमभो।
 दीर्घाकारस्यकणवभविष्यतिइयादेशबाधकत्वातोडि. तइत्यस्याग्रेआनस्यनेतिन्यासेनसिद्धिरितिज्ञापकतासंभ
 वत्येवेतिनवीनप्रत्यश्रद्धाववोरटन्ति ६४ ड. मोहस्वादचिड. मुगिनृत्यं. अत्रशेखरेकृताड. मः परस्याजादेः पदस्यड. मुडि
 विभाषोक्तसिद्धान्ते. र्थपरमद रिडनाविन्यादानदोषो मृत्प्रसथाङ्गाकारे तु अन्तर्वर्तिविभक्त्यादरिडनित्य ६. ०. २३

अनिटइत्यनुवर्तनादाहार्यस्यसेटोग्रहणाभावइतिकेयटेइत्युक्तम् अत्रयंपूर्वपुसः श्लिषइतियोगस्याड्वाधकत्वयद्वाघ्योक्तं त
 देवष्टंभेनकथंशयिकरणास्यात्रपाठः साध्यते सकाचउपदेशेइतिहेतुः अनुदात्तपरिगणानाः वसरेविश्लिषइत्येवपाठितव्येदाहस्यात्पनि
 ष्ट्वेवाधाभावात् नहिदाहार्यस्यसेटुत्वाङ्गीकारंविनातत्तत्रभाष्यार्थपत्त्यभावः उभयोरनिङ्कत्वेदाहार्यस्यपुषादित्वेतदंशोऽ
 ड् प्राप्यभावेनप्रतिप्रसवार्थे श्लिषइतियोगेऽफलत्वेदाहार्यग्रहोपुषादेरग्रहणेनवाधकत्वोक्तस्यसम्यक्त्वात् नचोभयो
 रनिङ्कत्वेदाहार्यकर्मणिचिराः प्राप्स्यन्वाधः श्लिषइत्यस्यसार्थकेनपुषादिपाठवलप्राप्तस्यालिङ्गार्थे श्लिष्यतेरन्यत्रपाठे
 नापिसिद्धेपुषादिपाठेनश्लिषग्रहरारूपेसामर्थ्यप्राप्त्या ड्ः श्लिषइतिविभक्तेनवाधानायतो अङ्गाधकत्वासे
 ङ्गतिः दाहार्यस्यसेटुत्वेतुश्लिषइतिविभक्ते अनिटइत्यनुवृत्त्यातदग्रहोपरिशेषात्पुषादिपाठप्राप्ताड्वाधकत्वस्व
 व्यतयापरिगणानाड् कथयोः श्रवणस्यवक्तव्यतयायासिकवाधमादायाङ्गाधकत्वोक्तिरितिवाच्यं दाहार्यस्यसेटुत्वेना
 निटइत्यनुवृत्त्यातद्ग्रहणाभावेपिपुषादिविषयेपिचिरावाधकेनचरितार्थस्यविभक्तस्यपुषाद्यङ्गाधनार्थत्वेनदाहार्य
 स्यसेटोतद्वाधयोगेनाङ्गाधकत्वस्यममापिसम्यक्त्वादितिचेन्नैवम् विभक्तस्यदाहार्यकेचिरावाधनेफलमुतपुषा
 द्यङ्वाधनमितिसशयेपुषाद्यङ्वाधकत्वकल्पनेपूर्वोक्तरीत्याविकल्पयत्याचिराग्रहरास्यनित्यार्थतापत्याभाष्या

पू.प.
२२

त्रनिषेधाप्रवृत्तिः स्यातिवत्वनिषेधज्ञानेतन्निर्णयेचस्थानिवत्वाभाव ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौवीजमि
त्यत्रशेखरोविरुद्धइतिसिद्धोयः पदान्तस्तत्रनिषेधः स्यानिवद्भावेसतियः पदान्तइतियावत् कानिसन्तीत्यादौवेत
त्वानित्यत्रस्थानिवत्त्वेनहिपदान्तइतिः अत्रार्थसमादधत्कुशाग्रबुद्धयः उत्तरखण्डस्यैवधातुत्वमिति। शेखरेप्रय
त्नश्चेत्यादि ग्यातेरित्यनेने। तरखण्डात्पूर्वमुपसर्गप्रयोगः स्यादितिदृषणानस्यादि चभ्यासेनचाभ्यासस्येतिस्त्
त्रेणोपसर्गात्परेषामेषामेवनाल्यषामितिस्त्रवेयर्थेनोपसर्गात्पूर्वमेवप्रयोज्येति। ईर ग्रहज्यावयिव्यधि
वष्टिविचनितृश्चतिपृच्छतिभृज्जतोनाडितिव अत्रसूत्रेवपिग्रहणानकर्तव्यं वेजः सत्त्वाद्द्विस्वपीत्येवसिद्धम्
वेजइतिनिषेधस्तुलितिव्योयइतिज्ञापकान्नेतिवोध्यम् वश्चास्यान्यतरस्याम् वेजइतिसूत्रादग्रेऽन्यतरस्यांकितीत्ये
वसंप्रसारणाविकल्पेसिद्धेवश्चेतिस्त्रं व्यर्थम् परत्वादतोलोपेसंप्रसारणेचकृतेवारीपरिभाषयोवडंवाधित्वात्त्वोप
स्यैवप्राप्त्याप्तस्यापिनित्यत्वात् नचोवडिकर्तव्येऽप्येवमिहत्वं तस्यानित्यत्वात्संप्रसारणाभावेववयिथेति सं
भाव्येत त्तोल्यपिचेतिचशब्देन लिटोत्यनुकर्षणाद्द्वयोर्वाप्रियेति सिद्धमेवेतिदिक् अनिद्धारिकाव्याख्यावपर
स्त्रिष्यतीतिप्रतीकमुपादाय श्यनानिर्देशश्लेषआलिङ्गनेइतिस्त्रंभा अप्रामाण्यात्तद्विशेषइतिविभक्तौविहितकस्य

२२
२२

भ्योयद्याचारः किं संभवति तर्हि मिदचो न्यात्परविषयविशेषसत्त्वावुक्तनुद्धायकशस्त्रस्य भाष्यासंगतिः स्पष्टे वातो हलनेभ्यः
सामान्यत आचौरकिवनास्तीति क्लृप्तमेव स्त्रियामेतत्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येदिति शेखरो विरुद्ध एवेति वाच्यं नुद्धायकशस्त्र
स्थनभाष्येणालिट आचारकिय एव हलनेभ्यो नभिधानं तत्रैवामः प्रकृतिसत्त्वात्कर्तृकियनभिधानादन्तरङ्गनयोति य
रिभाषाज्ञापनावसरे सामान्यतो हलनेभ्यो नुद्धायकशस्त्रस्य भाष्यप्रामाण्येमाचारकियनास्तीति परिभाषेन्दुशेखरो।
क्तिरुगिदचामिति सूत्रे आचारकियर्वाचौ नमतेन वस्तुतो हलनेभ्यस्तदभावइति ह्रस्वनद्यापइत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति
शेखरोक्तिश्चिन्त्येति विदां कुर्वन्तु सुधियः आचारकियितुलक्ष्मी - आदिशब्दे कृदिकारादिति प्रकृत्यानुपस
र्जनादित्यस्य साफल्यमिति तोडीपिसुलोपे लक्ष्मीत्यपिकथं तदन्तविधौ ज्ञापकता इति स्त्रियामेतद्भाष्ये उक्तं तत्र लक्ष्मीश।
ब्दे आचारकियोऽनभिधानेऽनुपसर्जनादिति सूत्रं तदन्तविधिं ज्ञापयतीति ह्रस्वनद्यापइति सूत्रस्य भाष्येण सह स्त्रियामि
ति भाष्यविरोधत्वे शोपि हलनेभ्यः सामान्या नभिधानेप्याचारकियनप्रकृतिककर्तृकियः एतेन भाष्याशयमवुधानेने
निमित्त्यव्याचक्षारो नान्तरङ्गनयोति परिभाषाक्त - परिभाषेन्दुशेखरश्चिन्त्यइति परस्मै ६९ नपदान्तद्विर्वचन - अत्र सू
त्रेवेतस्वानित्यादिशेखरेणालौपः शाकत्यस्येति सूत्रे अशिकिमित्यादि किं च स्थानिवत्त्वनिषेधं विनास्यपदान्तत्वासिद्ध्या

पू.प.
२९

रभापतिक्रान्तानगरोत्यत्रडीवेतिचोक्तंशब्दरत्ने. अनउपधेतिशेखरेऽनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमन्यत्रनसंवेध्यते. तस्यगृ. ॥
ह्यमाणाविशेषणतयागृह्यमाणास्यानोवहृत्रीहावनुपसर्जनस्यासंभवात् ध्वनितं चेदंवनोरचेति सूत्रे भाष्ये. तत्र ह्यनो ॥
वहृत्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतित्यसोदर्शितइतिचोक्तं उभयोः परस्परस्परविरोधः स्पष्ट एवेति विरोधं परिहरन्नु
शाब्दिकाः ६० अनुपसर्जनात्. अधिकारोयंयूनस्तिरित्यभिम्याप्य. अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधिंज्ञापयतीतिमृ
लग्नयस्त्वाचारक्विवन्तप्रकृतिककर्तृक्विवन्तानामनभिधानमेवैत द्वाष्यप्रामाण्यादितिशेखरग्रंथस्यायंभावः य
द्यप्याचारक्विवन्तात्कर्तृक्विवन्तपुपसर्जनत्वमितिपरेनु तत्राल्लोपस्यसत्त्वादकाराभावाद्द्विद्वेति सूत्रस्य प्राप्त्यभावादवडो ॥
पोवारणां भविष्यतीत्यनुपसर्जनादित्यस्यात्रोपयोगाभावात्. भाष्यकारोक्तज्ञापकतासु स्थितेत्याचारक्विवन्तप्रकृतिककर्तृ
क्विवन्तभिधानाभावादेतादृशस्वरेखनस्योपयोगाभावाच्चेखरेसुलोमानडूनिवाचरतीत्यर्थेन डुहशब्दादौरादिपठि
तादाचारक्विवन्तात्कर्तृक्विवन्तपुपसर्जनादित्यस्य फलं स्पष्टमेव भाष्यकारोक्तज्ञापकताविरुद्धाऽतो नभिधानेएतेद्रा ॥
ष्यस्यैवमानत्वात्स्वरेखनस्यचेदानीमुपयोगः स्पष्ट एवेतिशेखरः संगच्छतेनचैवमपिहस्वनेत्येति सूत्रेकस्यामोग्रहण
मित्याशङ्क्यकास्त्रत्येतिविहितस्यसानुबन्धकत्वादि त्पुष्कात्कातत्रमीमित्वमदन्तत्वादयवाफलाभावाद्दृष्ट्याव

राम.
२९

पतिरित्युक्तं तत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवर्त्य तच्चावर्त्य उत्तरसूत्रे ५ क ५ पाविति प्रथमां तसाहचर्येण प्रथमया विपरिणाम्य चाहिसर्गइत्य
 र्यः यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोडिच्च अत्रडिच्चेति विहाय ज्यासुट्परस्मैपदेषूदात्तइत्येवतुनसूत्रितं तथासतिकिदाशिषीत्यातिदेशि।
 ककित्वस्य इज्यादित्यादौ संप्रसारणसंपादनेन चारितार्थ्या ज्ञागर्गादित्यादौ प्रदेशिकस्य डित्वस्य विशेषविहितेनाति
 देशिकेन कित्वेन बाधस्य वक्तुमशक्यत्वात् ततश्च जाग्रोवीति सूत्रेण गुरो न स्यात् विचिराणालडिङ्गान्यस्मिन् चडिवि।
 षये प्रतिषेधविषये च — तिसिद्धान्तान्मम तु नायं दोषः आतिदेशिकेन विशेषविहितेन कित्वेनातिदेशिकस्य
 डित्वस्य बाधो वक्तुमशक्यते न चैवमपि क्यासुटि कृते किदाशिषीति सूत्रेण मास्त्विति महत्त्वाच्च मिति वाच्यं विधिलिङ्ग
 पिवच्चाज्ञागर्गादित्यादौ संप्रसारणगुरो स्यातामित्यलं बहुना ५२ डावुभाभ्यामन्यतरस्यां अत्र सूत्रे मनोरमाया मन्य।
 तरस्यामित्यो गंविभज्य बहु धीवरीत्सदिरूपससाध्य बहुव्रीहौ वेति वचनमुक्तं योगविभागे सिद्धं न तु पाणिनि कृतं सू
 त्रमित्युक्ताभाष्ये तु सूत्रभङ्गे न समाहितं तद्यथाऽनो बहुव्रीहौ हेरित्यस्यानन्तरं उपधालोपिनोवे तिसूत्रमस्तु उन उपधे
 ति प्रदेशान्तरस्थं डासूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं मास्त्विति चोक्तम् अत्र वेत्यस्यानन्तरं मनोरमायां प्रतीकमुपादाय अनो बहुव्रीहौ हेरीव
 भाभ्यामनुपसर्जनादुपधालोपिनोवेति पाठ्यमिति भावः यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबन्धो दुर्घटः अतएव बहुदामानिपु

सू.पं.
२०

हासेतिवार्तिकं सार्थकमतोनवार्तिकवैयर्थ्यमित्यपरमपिदृष्टां. गालोपेयथाजात्याश्रयरोनथाहस्वेपिजात्याश्रयसाद
वीवर्दिति सिद्धम्. तथाचसूत्रेणवाचःस्थानिकइत्यर्थे सर्वेष्टसिद्धिरितिगालोपादेरित्यत्रातदुगावहुत्रौहिणादिलोपइ
त्यर्थाश्रयरोपिनिर्वीहः. अत्राकलयनुत्तत्वंनागेशभट्टानुयायिनःपियठोरितिप्रतीकमुपादायहनेरल्लोपोनस्था
निवत्. पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधातिशेखरोक्तंनपदान्तसूत्रेपदेऽन्इतिसप्रमीसमासव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वत्रा
सिद्धइत्येतत्परचरमानतिरिक्तत्रैपादिकग्रहणो रुत्वेस्थानिवत्त्वंभवत्येवेतिशेखरेणसहविरुद्धम्. तत्रसमाधानेवा
लमभट्टैरुक्तं. समाननिमित्तकस्यैवत्रैपादिकस्यग्रहणोनादोषात्. अत्रार्थेप्रमाणंनदृश्यतेभाष्यादिकंकेवलविरोध
परिहारायैवेयमुक्तिःसमाधानमत्रविभावयंतुसुधियः ५७ शर्परेविसर्जनीयः. अत्रमनोरमायांशर्परेनेत्युक्तेअने
तरत्वात्सत्वस्यैववाधकस्यान्नत्वकक्षयोस्तथाचवासःसौममद्भिःस्नातमित्यत्रद्वौदुर्वीरावित्युक्तम्. इदंचनसंभ
वति. कुष्वोरिति सूत्रं शर्परेणतद्विषयेकक्षपसंपादनेनचरितार्थम्. कक्षकरोतीत्यादावपिजिहामूलीयादिप्रसङ्गेसत्व
दृष्ट्याकक्षप्रयोरसिद्धत्वात्सत्वंस्यादित्याशङ्क्यशर्परेनेत्यनुवर्त्यशर्परेकवर्गपवर्गचक्षकक्षयौनेत्यर्थेप्रकृतेदोषाभा
वःकिंचशब्दवदैनविसर्जनीयस्यसोशर्परेइतिसूत्रितेऽपिकुष्वोरिति सूत्रे शर्परेइत्यनुवृत्त्यातयोरशर्परेप्रवृत्त्याचादि

ना
म
ना
२०

मर्थ्याच्छासोधात्वधिकारोक्तत्वाभावेपिसार्वधातुकसंज्ञाभवतीतिभवेतेरस्यादिनिर्देशैःकर्त्रर्थत्वाभावेपिक्वचित्सार्वधा
तुकेशपुभवतीतिज्ञायनात्तेननिरर्थकश्यासिपरेशपुसिद्धः एवंचजागर्यादित्यादावपिविहितेनकित्त्वेनातिदेशि
कस्यसार्वधातुकमपिदितिडित्वस्यवाधेडिङ्ङिन्प्रतिषेधविषयत्वाद्गुणःसिद्धःसमाधिमत्राकलयन्सूस्मदर्शिनः ५५
अत्रोपोनःअत्रानोनशितिसूत्रमस्तु नचप्रियाष्टइत्यादावत्रोपेतस्यसंयोगादिलोपलत्वेष्वितिवार्तिकेनस्था
निवद्धावात्सृत्वनंनशादेशत्वःरुलादेशत्वाभावात्सृत्वंस्यादितिवाच्यं प्रियाष्टशब्देपरतुमत्तेशखरपर्यालोच
नेनतदनभिधानस्यैवत्याभा त् विभावयन्नुसमाधानंज्ञातभाष्यगूढाभिसंधयःपुद् अचःपरस्मिन्पूर्वविधौअच
एकदेशइत्यर्थःतेनमरुत्तमाचष्टेमारयतीत्यादौनस्थानिवद्धावः अत्रसूत्रेयोऽस्थानिकोनंतुसूत्रेउपात्ताचः ।
स्थानिकइत्यर्थः तेनराजादेरनेनस्थानिवत्वम् अतएवचङ्परनिहासइतिस्थानिवत्वनिषेधःवदितवन्तस्त्रे
रिरद्वीषदिति सिद्धार्थसार्थकइत्युक्तमत्रशेखरेजुहुतइतिप्रतीकमुपादायश्चाःस्थानिवत्त्वेनतमादायनगुणाः ।
अप रमिमित्तकत्वादजादेशत्वाभावाच्चेतिनेवोक्तं इदंपरस्परविरुद्धं गिलोपादिस्थलेऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेपिवारि
अख्यद्वीवरदित्यादौटेरिति सूत्रेऽपिस्थानिवत्त्वेनोपात्ताचःस्थानिकसत्त्वात्प्राप्तस्थानिवत्वप्रतिषेधकंचङ्परनि

पू.प.
१६

कोरित्यत्रनुकृग्रहगोनतुकिअन्तरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तिरतोऽनियमेरूपद्वयं किंचात्रमाचीनमतेऽन्तरंगपरिभा
षयसिद्धत्वेवाएकरूपमेवहिग्रामणिकलशौड्येकं धिपदेलक्षणास्वीकारे तदभावेसंप्रतिधित्वाभावादनियमेरूप
द्वयं स्यात् नद्धिधित्वेकर्तव्येउत्तरपदनिमित्तकह्रस्वस्यासिद्धत्वेधित्वस्यसेत्स्य मानत्वाभावात् दन्धेधिइत्यस्याप्रवृ
त्तौरूपद्वयम् अथवालक्षणाहेत्वोः क्रियायाः इतिनिर्देशेनदन्धेधीत्यस्यानित्यत्वमप्यषश्यं वक्तव्यं इत्यंसतिदगिडद
त्तौदत्तदगिडनावितिरूपद्वयसिद्धिर्निष्प्रत्यूहाइतिसमाधानंविदांकुर्वन्तुर्लतबुद्धयः ५४यासुइपरस्मैपदेष्टृदन्तोडिच्च
अत्रशयासु परस्मैपदेष्वित्येवास्तु पदद्वयंत्याज्यं अत्रसूत्रे लिङाधातोरक्षेपेपि कृतेष्यासतिरवकाशस्तेनश
ब्दाधकः प्रयासपूर्वप्रविशतेपश्चादुत्सर्गोपिभवति आसिप्रस्यशाब्दबोधेऽन्वयेतुसत्यपिसंभवइतिन्यायस्यानि
त्यत्वेन सत्यपिसंभवस्थानेयत्रबाधस्तत्रक्चिदुत्सर्गः प्रवर्तन्ते तेन प्रकृतेष्यासि कृतेषाभवति तदनित्यत्वेज्ञा
पकः सोचीतिनिर्देशः अन्यथात्यदाद्यत्वाप्राप्तियोग्येऽचारितार्थम् अत्वेकृतेपिसत्वंसंभवतिअंतःसत्वंत्यदाद्य
त्वापवादकं तद्विषयेऽत्वप्राप्त्यासद् इतिस्यादत्तौज्ञापकोयंतदनित्यत्वे किदाशिषीत्यस्यानन्तरंलिङार्द्धधानुकंकर्त
व्यं पूर्वसूत्रात्पदद्वयमनुवर्त्य आशिषिलिङि परेषुसार्द्धधानुकसंज्ञः स्यादितिआर्द्धधानुकसंज्ञाविधानसा ४ ६

राम.
१६

स न पुंसकमित्यत्र तच्छब्देनैतद्विहितसमाहारद्वन्द्वे परामर्शः तत्र च यद्यश्च वडवाविति परत्वात्स्यात्तद्वैतद्विहितसमाहारद्वन्द्वे
विषयकम् स न पुंसकमित्यत्र चरितार्थस्यादतः समाहारद्वन्द्वे न पुंसकह्रस्वत्वे अश्ववडवपूर्वेति निर्देशोपपत्तिरितरेतरयोगे सा
हित्यस्य विशेष्यत्वे वर्तिपदार्थस्य प्रकारत्वे प्रत्ययग्रहणापरिभाषया तदादिनियमेऽपि आवन्तात्परस्यांगसंज्ञानिमित्तस्यः श्रौः
शी आवन्तात्परस्य शीत्यर्थे वाश्यादेशो दुर्वारः प्रकृते अतएव दिक्संख्येत्यादि निर्देशाः स्वङ्ग्या अर्द्धे अर्द्धखङ्गेत्यादिलौकि
कप्रयोगाश्च संगच्छन्ते अत्र समाधानं व्यूहनीयं ५३ नलोपः सुश्चरसंज्ञानुविधिषु कृति अत्र सूत्रेशेखरकृतोक्तम् सज्ञा
या दत्तदशित्तनौ दंदिदत्तौ अत्र नलोपेदशित्तन् शब्दस्य धित्वेन पूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेत्युक्तेऽपि असिद्धत्वे तु धित्वाभा
वात्सिध्यति न च पूर्वनिपाते नलोपे च पूर्वनिपातइत्युक्तम् यस्य पूर्वपदस्य धित्वं भावितत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमित्यर्थी
न्नदोषइति तु नद्वन्द्वे धीत्यत्र धिपदस्य भाविधित्वे लक्षणायां मानावेन संप्रतिधिसंज्ञकं पूर्वप्रयोक्तव्यमित्यर्थे संप्रतिद
शित्तन्मित्यस्य धित्वाभावादनियमेन रूपद्वयसिद्धौ प्रकृते संज्ञाग्रहणात्प्राज्यं ननु लाक्षणिकधिपदानङ्गीकारे हरिच्छ
त्रे इत्येकमेव तत्र लक्षणास्वीकारेऽग्रे हरिशब्दस्य भाविनातुकाइकारान्तत्वाभावेन धित्वस्य संप्रत्ययमानत्वाभावा
दनियमः सिध्यति तथा च हरिच्छत्रे हरौ इति द्वयं न अत्र रङ्गे धित्वे तु कोऽसिद्धत्वाद् हरिच्छत्रे इत्येकमेव षत्वतु

पृ.प.
१८

मितिपरिभाषया सप्रमीवाच्यप्रत्ययानार्थोऽङ्गीक्रियते तत्र च पूर्वस्य स्थाने कार्योभावात्सप्रमीत्वाच्चाप्रवृत्त्यानदोषः अत्रन्यासेदोषे
पिडिः प्रेक्ष्यमारभ्यमुपः पकारेण प्रत्याहारमाश्रित्यडिः पिनिर्दिष्टे पूर्वस्येतिन्यासः सुवचः पूर अदसः सो सुलोपश्च अदसः सो
डौ इति नसूत्रितं षिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं वाधित्वात्पदाद्यत्वेऽसावित्यसिद्धेरिति शेषरक्तोक्तम् तदसङ्गतं तथा हि डौ आदेशस्त
दाद्यत्वापवादः सत्यपि संभवे इति न्याये न एवं च षिलोपापेक्षया परत्वात्सत्त्वे पुनः प्रसंगविज्ञानाद्विलोपे असौ सिद्धिः सकृद्गति
न्यायस्वीकारे तु षिलोपे नित्यत्वात्कृते न दोषः तदोरिति सूत्रे सकृद्गतिन्याये न अदस इति विभज्य सत्वविधायकनियमेन भाष्येऽ
नन्यग्रहणप्रत्याख्येने न सत्वसिद्ध्याऽदोषात् अदसः सो लोप इत्येवास्तु न चासुकोस्त्रीत्यादौ प्रत्ययस्यादितीत्यप्रसङ्गः इति
सामर्थ्यात्पूर्वे वृद्धौ अदन्तत्वाभावाद्वापोऽप्रसक्तेऽपि असिद्धत्वं शित्वसामर्थ्यादेव न ५३ पूर्ववदश्ववडवौ द्विवचनमतेन
मिति प्रतीकमुपादायोक्तं अतएव पूर्ववदिति चरितार्थमन्यथाऽश्ववडवाविति निपातनात्सिद्धे किन्तेनः समुदायस्य पूर्व
वुः ल्लिङ्गत्वेऽपि उत्तरपदाद्वापो निवृत्तिरश्ववडवपूर्वापरधरोत्तराणामिति निर्दिष्टात् अश्ववडवाविति समुदायस्यावन्तत्वा
भावाच्छोभावाप्राप्त्या वृद्ध्या सिद्धं अश्ववडवाशब्दार्थः पूर्ववल्लिङ्गलभते इत्यर्थे पुंस्त्वविधानमनुप्रयोगे चरितार्थम्
मू. सुंदरावश्ववडवावित्युक्तं उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन स्वस्मिन्त्वप्रवृत्तिरिति न्यायेनैवात्र समाहार इन्द्रे कृते

राम.
१८

कूलं यथाश्रुतेतुसानस्यादिति मनोरमाग्रंथः एतदुपरि ड्यमाशंका प्रातिपदिकग्रहणोलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणामिति प
 रिभाषयामृडानोहिमानोत्यादिप्रातिपदिकं तस्माच्च पुंयोगादीनां नियतभावेन कथं प्रथमाया अनुपपत्तिः अत्र शब्दरत्न
 ग्रन्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च प्रातिपदिकार्थः तदपेक्षया लिंगमात्रमधिकं यत्र भासते तत्र प्रथमेति वाक्यार्थः मृडानो
 त्यादीनकेवलं लिंगमेवाधिकं भासते किन्तु पुंयोगोपि एवं च प्रथमानस्यादिति तदाशयः तदपि चिन्त्यमेव मनोरमाका
 रमते प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयस्याप्रातिपदिकार्थत्वादिति विभावनीयम् ४६ नमुने अत्र नने इत्येवास्तु ४७ ना
 मि अत्र नुदीत्येवास्तु यत्र नुदिदोष आयाति तत्रागमान्तरकरणो न परिहरणीयः ४८ अदर्शनं लोपः अत्र अदर्शना
 मित्येवास्तु तस्य लोप इति सूत्रं मास्तु बहुवचने ज्ञत्येदित्यत्र बहुवचने स्येदिति सुवचं असुडाकमित्यपि तथा ४९ पदा
 न्ना ह्य विशेष्यविशेषणभावेनान्ते लब्धेऽन्तग्रहणं पदाविधित्वबोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थम् तेन तिष्ठ
 तुकुमारीच्छत्रं हरदेवदत्तेत्यादीनविकल्पसुकइत्यत्र शेषखरे उक्तं तदपुक्तम् युष्मच्छब्दप्रकरणास्य ओदनं पचतव
 भक्षित्वातिप्रतीकमुपादायाग्रेपदुक्तं शेषखरकृतां समर्थपरिभाषात्वत्र न प्रवर्तते तस्या एकार्थीभावविषयत्वादिति शो
 खरविरोधात् अत्र विशेषं परिहरन्तुविचक्षणाः ५० तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य अत्र सप्तमी निर्दिष्टे इति न सूत्रितम्
 भृशभाजने इत्यादौ सप्तम्यन्ते परे इत्यर्थापत्या जायते इति जोग्रामे देवदत्त इत्याद्यनिष्ठापतेः न च स्वरूप

पृ.प.
१७

त्वमस्यत् समास रूप प्रातिपदिकान्तनकारस्य तच्च भवतीति तदर्थः अतएव गर्गभगिनीत्यादौ नरात्वम् परिभाषासत्त्वे माघवपनी ॥
त्यत्र पूर्वङ्प्रच्युत्पत्तिः ततः सुबुत्पत्तिः ततः समास इति नकारस्य समासरूप प्रातिपदिकान्तत्वाभावादित्येकदेशफलम् ४५ अर्थ
वद्भक्तसोमानी नर्थकस्य अत्र चत्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणं ज्ञापकमिति मनोरमादिग्रन्थे दीक्षितैरुक्तं तदुपरिश
दरत्नग्रन्थे तद्विपरीतं भट्टैरुक्तम् ब्रश्चादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकस्यैव राजेर्ग्रहणं एवं च भ्राजन्तर्गतस्य राजेर्धातुत्वाभावात् ॥
नषत्वसिद्धिरिति ज्ञापकत्वमयुक्तम् अत्रेयमाशंका यद्यत्र साहचर्यपरिभाषा प्रवृत्तिरिष्टा तर्हि शकारच्छकारधिया
पिसा प्रवर्तते। एवं च शकारान्तस्य छकारान्तस्य धातोरेव षः स्यात् तदानिशाशब्दस्य निशादेशे निङ्भ्यां निङ्भिरित्यादौ
षत्वानापत्तिः तस्मान्मनोरमोक्तं सम्यगेव वस्तुतः परिभाषा प्रवृत्तावमुदोषं विभाव्यै वकिंचेत्यादिना युक्त्यन्तरमुक्तम् न
च ऋकारानुबन्धस्य राजेर्ग्रहणं न स्यात् तत्र ऋकारस्य समुदायानुबन्धकत्वात् समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वा
भावात् इति न काप्यनुपपत्तिः अथवा प्रथमोपान्तत्वात् ब्रश्चादिविषये एव परिभाषा प्रवृत्तिः शकारच्छकारविषयेऽपि प्रवृ
त्तौ न किञ्चिद्दूषणं निङ्भ्यां निङ्भिरित्यादीनामनिवृत्त्वात् अर्थे प्रथमेत्येव सारम् तत्र कस्यार्थ इति जिज्ञासायां यस्मात्त्वादिवि
धिस्तदर्थे इति लक्ष्यं एवं च मृडानी हिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेरपि द्वयत्तानियमभावेन प्रथमा सिद्ध्यतीत्यपरमनु ॥

राम.
१७

डिदिति अर्थः एवं चटोरिति टिलोपः अनुवृत्त्यर्थमपिनलोपग्रहणम् एतदग्रे गोतोरादित्यादिदर्शनात् अत्र समाधानं मृग्य
 म् ४५ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः तेन व्याघ्रीकच्छयीत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे विशि
 ष्टस्य जातिवाचकत्वेन जातेरस्त्रीविषयादिति डीष् अन्यथा स्वार्थीदीनां क्रमेणोपोस्थितौ सत्यालिंगबोधके टापिततः सु
 बुत्पत्तौ ततः समासेऽदन्तत्वाभावाङ्गीष्णस्यात् अत्रायं पूर्वपक्षः इयंच परिभाषामास्तु उपसंजनिष्यमाणानिमित्तोप
 पवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गबाधते इत्यनया दधतीत्यादौ यथा पूर्वमन्तो न भवत्येवं प्रकृतेऽपि टापुन भविष्यति न
 चादभ्यस्तादित्यस्य नवकाशत्वमिति वाच्यं जस्रतौत्यादौ चारितार्थात् न च गतिकारकेति परिभाषाभावे कौम्भकारे
 यो न स्यात् सुबुत्ते न समासे कारशब्दाङ्गीष्स्त्रीभ्यो ढगितिकारी शब्दादेव स्यात् एवं च कुम्भकारे षडित्येव स्यादिति वा
 च्यं स्त्रीभ्यो ढगित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्ताङ्गुगितिनार्थः किन्तु स्त्रीवाचकाङ्गुगित्यर्थः अतएव मातृषु सुठकिटिलोपवचनं च
 मित्ताङ्गी अन्यथा स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाङ्गुकोदुर्येभत्वेन तद्वर्थस्यात् अतएव ऋष्यन्धकेति सूत्रे भाष्ये जम्बूशब्दश्च तु
 ष्याञ्जातिप्रचक्रः तस्माङ्गुनि प्राप्ते च इति स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि च प्राप्तं तत्र ष्वपूर्वविप्रतिषेधेनेत्युक्तं तदसंगतं स्यात्
 जम्बूशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् हलन्तभ्यस्तु न ढक अत्र नभिधानाच्छिवादिपाठाद्वा वस्तुतस्तु माषवपनीत्यादौ परि

ष्यगणान्तरात् ॥
 ष्यगणान्तरात् ॥

पू. प.
१६

कारोऽप्येवोपधाग्रहणं क्रियमाणेषु उपधाग्रहणान्तमहतः संयोगस्येति सूत्रेऽङ्गाधिकारे प्रत्ययं शोऽत्थिता काङ्क्षतया
सर्वनामस्य निमङ्गस्यैकविंशतिसंज्ञास्येति सूत्रेऽङ्गाधिकारे प्रत्ययं शोऽत्थिता काङ्क्षतया
लसंज्ञास्येति सूत्रेऽङ्गाधिकारे प्रत्ययं शोऽत्थिता काङ्क्षतया
देशः क्रियते प्रतिविधेयं चोदात्तनिर्देशादिति परिभाषा शेषे भाष्ये उक्तम् यत्रोदात्तनिर्देशस्तत्रैवेयं प्रवर्तते तत्फलन्तु
तिङ् शित् इत्यत्र तस्या अप्रवृत्तिः तेन देवदत्तो भवतीत्यादौ सर्वस्यानुदात्तसिद्धिः अन्यथा वकारात्परस्यैव स्यात् एवं च
प्रकृते उदात्तनिर्देशाभावात् परिभाषाः प्रवृत्तौ पकारात्परस्य दीर्घः स्यादेव एतद्व्यावृत्त्यर्थमुपधाग्रहणमिति शेषराश
यः वस्तुतस्तु अप्रवृत्तौ इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमुपधाग्रहणम् अन्यथा धातोरौ कर्तारौ इत्यादौ गुणं वाङ्घित्वायेन नाप्राप्तिन्या
येन पूर्वमेव दीर्घः स्यात् इह न्नित्यत्राप्यनुवृत्त्यर्थमुपधाग्रहणं तेनोपधादीर्घस्यैवायनियमः तेन वृत्रहायते इत्यत्रा
कृत्स्नार्थेति दीर्घो भवत्येव उपधाग्रहणाननुवृत्तौ सोपिनियम्येत इति विभाष्येन व्यतत्त्वज्ञैः ४२ न संयोगाद्धमन्नात् अत्र
नहत्तौ वमादित्येव सूत्रमस्तु हतः परो यौ वकारमकारौ ततः परस्यानौकारस्य लेपिनस्यादित्यर्थेन कुत्राप्यनुपपत्तिः समा
धानं मृग्यमिति तन्न भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणमेतत् ४३ भस्यटौ पः नन्वत्रमाहुदित्येव सूत्रमस्तु भसंज्ञकात्पश्चादेः परोयः प्र

॥ प्रः
१६

मि तिवाच्यं हेमपरे इति सूत्रेणामकारविधानानर्थक्याप्तेः तद्धिमोनुस्वारइति प्राप्तावनुस्वारवाधनार्थं विपरोतनियमेतु आ-
 नुस्वारप्राप्तिरेवनेति समाधानं विभावयन्नु सुधियः ३९ लोडोलङ्-त नृन्विदं सूत्रं मास्तु लोटः स्थाने डोड इत्येवास्तु तेन डि-त्वात्ता
 मादयः टित्वाट्टित्वात्मनेपदानामित्येत्वसिद्धिरिति चेन्न डोट करणेन वसिद्धे लोडोलङ् इति सूत्रमातिदेशिकमनित्यमि-
 ति ज्ञायनार्थं तेन जुहुतु विदनु इत्यत्र सिजभ्यस्तेतितिजसन विदोलोवेत्यतोवेत्यनुवत्यव्यवस्थितविभाषाश्रयरोनजु
 स्वारगतनयुक्तम् भाष्ये व्यवस्थितविभाषास्यसायाठात् ४० स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् अत्र सूत्रे उपसर्जनात्
 किम् सुशिवेति प्रत्युदाहरणं मूले उक्तं तदयुक्तं शोभनाशि रवेति समासेऽनरङ्गत्वाद्यपि अदन्तत्वाभावा न्डीषोऽप्राप्तेः ।
 अतएव शेखरे सुशिवेति प्रसिद्धः पाठः शिवेत्येव प्रत्युदाहरणं बोध्यं इत्युक्तं तदपिनयुक्तं अस्वाङ्गं पूर्वपदादित्यतोत्रा
 स्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्तते तेन करसरवाकल्याणपाणिपादेत्यन्नन्डीषः अत्र हि स्वाङ्गं पूर्वपदं यत्कल्याणोति-ततः परंपा
 णिपादेति तत्स्वाङ्गवाचकत्वादिति विभावनीयम् ४१ लोपध्याया अत्र पञ्चानामित्यत्र प्रकारात्परस्य दीर्घवारणा य उपधा-
 ग्रहणमिति स्वरे उक्तम् तदयुक्तम् उपधाग्रहणाभावे पञ्चानामित्यत्रोभयोर्दीर्घप्राप्तावन्यविकारेऽन्यसदेशस्य
 भूतिः अनन्यो हे श्यके कार्येऽन्यसदेशानन्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अनन्यसदेशस्य भवतीति तदर्थः अनयेव पञ्चाना-

धीषोऽप्राप्तेः ।
 पञ्चानामित्यत्रोभयोर्दीर्घप्राप्तावन्यविकारेऽन्यसदेशस्य
 अनयेव पञ्चाना-

पृ.प.
१५

स्वधि वाचकः चलिङ्गानामद्रव्योगुराः स्मृतः प्राग्व्याख्या नार्थो बोद्धव्यः भाष्ये हि गुरावचना द्या द्युदत्तार्थम् गुरावच
नान्दीषुर्त्तव्यः स्वस्वीरा ब्राह्मणी नपाराडु रीयं ब्राह्मणीवत्येति प्रतीकेषु पादायके यट् आह धान्येति दिसतोऽतिवर्त
माने मृत्तुश्चिहीति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः तस्मान्दीपिसत्या कपोनुदात्तो भवति दीषिद्दात्तः अ नोदात्तसु
दीपुदीषोर्विशेषाभावः उदात्तयसपूर्वादिति दीप् उदात्तत्वविधानादिति कैयटव्याख्या ततश्च भाष्यकैयटानुक्तत्वे
नदुर्वुद्धिकल्पनमात्रमसंगतमेवेति बोध्यम् ३७ हलिसर्वेषा प् अत्र सूत्रे हलिकिम् देवापि हेति मूले उक्तं तदसंगा
त्तमिव भाति लोपः शाकल्पस्येत्ये तद्विषये देवापि हेत्यादौ यदि नित्यो लोपः स्यात्तर्हि लोपः शाकल्पस्येति व्यर्थमेव स्या
त् अत्रोच्यते लोपः शाकल्पस्येति सूत्रेण अत्र घृच्चारणयो र्यवयो लोपः हलिसर्वेषामित्यनेन तु लघुच्चारणयोः तत्र
हत्प्रहराभावे लघुप्रयत्नयकारे देवापि हेत्यादौ लोपः स्यादिति तदाशयः ३८ मोनुस्वारः अत्र सूत्रे पदस्येति किम्
गम्यते इति प्रत्युदाहरणं मूलोक्तमसंगतं नश्चापदान्तस्येत्यत्र मस्यानुवृत्तौ नस्यमस्यचापदान्तस्यानुस्वारइत्या
र्थः इदं च नियमार्थं भविष्यति अपदान्तस्यमस्यचेदनुस्वारस्तर्हि नत्येवेति गम्यते इत्यादौ नानुस्वारप्राप्तिः नचवि
परीतनियमः स्यात् कलि अनुस्वारश्चेत्तर्हि अपदान्तस्यैव मस्य हरिंसेवते इत्यादौ नस्यात् सूत्रस्य तु हरिं न मतीत्यत्र चारि

राम
१५

दिवचनादपिर्डीषु प्राप्नोति. आखुरित्यादाविति. एतच्च को गुण इति सत्यविवरणम्. सत्त्वे द्रव्ये निविशते द्रव्यमाश्रयत इत्यर्थः. पुनरपैति द्रव्यान्निवर्तत इत्यर्थः. पुनश्च एतज्जातिषु भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुण इत्यर्थः. एतेन जाते गुणात्वं निश्कृतम्. जातिश्च द्रव्ये निविश्यमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति. न च भिन्नजातौ यानि द्रव्याण्यभिनिविशते. यच्चपि गवाश्वादिषु प्राणित्वं मस्ति तथापि प्राणित्वेन ते घामेकजातीयत्वमेव. क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणात्वं प्राप्नोति. सापि हि द्रव्ये निविशते. कदाचिद्द्रव्यान्निवर्तते निष्क्रियं हि यं हि द्रव्यं कदाचिद्भवति कदाचित्सक्रियं. भिन्नानियानि द्रव्याण्यश्रयतोत्याह. आधेय इत्युत्पाद्यो यथा. घटादेः पाकजोरूपादिः. अक्रियाजो नुत्याद्यो यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः. क्रियात्त्वाद्यैव न नित्येति तस्माद्द्वैविध्यभावात्. गुणात्त्वाभावः. एवं तु द्रव्यस्यापि गुणात्वं प्राप्नोति. अवयवि द्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते. समवायिकारणात्त्वयोगनिवृत्त्ये च विनाशान्तोऽपैति. भिन्नजातीयेषु च हस्त्यादिषु दृश्यते. तद्विधत्स्व. तन्नित्या नित्यभेदेन निरवयवस्य द्रव्यस्य परमात्मादेर्नित्यत्वाद् अवयवि द्रव्यस्यानित्यत्वादि नित्ये न ह. असत्त्वप्रकृति. अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः. अत्र एतज्जातिष्वित्यसमासः. समासे हि जात्यन्तान्त्संवाधेः प्रसज्जते तत्रैतद्भिन्नाद्याधारेषु दृश्यमानजातिवदृश्यत इत्युच्यते अपर आह. उपैत्यन्यज्जहात्यन्यदृष्टो द्रव्यान्

पू.प.
१४

सुप्तामिति च डिः यो न मस्य विकल्पो दात्तत्वविधानात् तदभावेऽसुचित्स्वरः न च श्रिप्रभृतिपदमचकमदित्यस्योपलक्ष
णम् अमकारात्पूर्वस्य लघोरकारस्य संभवादिति वाच्यं मकारेणाव्यवधानादकारस्य रोग्यवहितपूर्वत्वाभावात् किंचा
चकमदित्यस्योपलक्षणात्वे डिः त्वरूपविशेषाभावेन कमेरिाडिः न्यस्याननेरमयादयो शित्ये तद्वाधनाय सुडिचेति वदेत्
सुडिः परे कमेरिाडिः तितदर्थः अत्र सुधियोधिभावयन्तु ईद्वे तो गुणावचनात् अत्र उतः किं शुचिरिति मूले उक्तम् अत्र
कृदिकारादक्तिन इति डीषो विकल्पस्येष्टत्वेन शुक्लेति प्रत्युदाहरणं बोध्यमिति शेखरे उक्तम् एतदप्युक्तम् स्वरुस
योगोपधानैति निषेधस्य जगुरूकत्वात् स्वरुसाहचर्येण संयोगोपधोप्युकारान्न एव गृह्यन्ते इति शुक्लेति प्रत्युदा
हरणं सम्यगेवाश्यामेत्यत्र तु न कश्चिद्विवादः अत्रोच्यते शुक्लावाश्यामावाशुद्वागुणावचकाः गुरो शुक्लादयः पुं
स्त्वितिकोशात्स्त्रीत्वाभावात् न डीपृथगौ भवतः उदंताद्गुणाव च नात्प्रकृतेऽडीषविधाने सूत्रस्वरसात् शुद्धगुणावा
चकादेव प्रत्ययस्तथा च भाष्ये के गुणा इति प्रश्ने वेतो गुणावचनात् गुणावचनादित्युच्यते को गुरो नाम सत्वेनि
विश्रुतेपेति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोसत्वप्रकृतिर्गुण इति कैयटः आह उत इति वचना
द्वचनग्रहराच्च डो नग्रहरां विशेषस्यापितु गुणास्याग्रहरां प्राप्नोति यथा पश्वगुणमाहरणदित्वत्र नतश्च जात्या ।

राम.
१४

चतिडन्तस्य नलोप इत्यर्थकल्पनमयुक्तं निर्मूलत्वात् अतिड इति पर्युदासापत्तौ तिडन्तमिन्नसदृशस्य लेनलोप इत्यर्थे
 राजसखेत्यादीनलोपानापत्तेः तिडन्तसादृश्याभावात् सादृश्यमूलकाभेदप्रत्यभिज्ञया वा दोशममात्रम् भ्वादिस्त्रे
 क्रियावाचीति संज्ञि निर्देशः धातुरिति संज्ञासंज्ञिभावेनान्वयः तदर्थं क्रियावाचिपदोपन्यासादौ चेति बोध्यम् ३४ अचः पर
 स्मिन्पूर्वविधौ अत्र सूत्रेशेखरेऽजादेशपदेन वस्तुतोऽजादेशः स्थानिवदित्यर्थः नत्वादेशविधायकेऽच उद्देश्यत्वेनैवार्थः
 तेन शिलोपादेः स्थानिवत्त्वसिद्धिः अतएव रायनास्मिन्निर्वीवदद्वीरमित्यादिसिद्धयर्थे चडपरनिहास इति निषेधः
 सार्थकः जुहुत इत्यत्र श्लोः परनिमित्तत्वाभावेन शपः परनिमित्तत्वेन परम्परया लुकोपितत्वेन शस्त्वेन स्थानितयाऽ
 जादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावात् शपमाश्रित्य न गुण इत्युक्तम् अत्र पूर्वोपरविरोधः स्पष्ट एव वस्तुतोऽका
 रस्यैवलुगिति स्थानिवद्भावोद्वारः ३५ सन्वत्त्रघुनिचंडुपरेऽनग्लोपे अत्र सूत्रेशेखरे चडपर इति बहुव्रीहिः परग्रहण
 सामर्थ्यात् तद्विशेष्यं चणोरेवनतुलघु अङ्गस्येत्यावेत्याङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यर्थात् अतएव श्विप्रभृतीनां नसन्व
 त्वम् इदं चिन्त्यम् अशिश्चि यत् अदुदुवदित्यत्र सन्वद्भावेपिनदोषः लघुत्वाभावेन नदीर्घः अकाराभावेन चनेत्वं
 श्रवतीत्यादिस्त्रेणाभ्यासस्योवर्गीस्य इत्वमपिन अवर्गपरधात्वक्षरपरत्वाभावात् नित्स्वरस्तुनप्रयोजनं चङ्गन्यत ॥

पू.प.
१३

अमितिशब्द रज्जग्रन्थोऽनुपपन्नः अत्रैव द्वितीयः पूर्वपक्षः क्रियावाचिग्रहणाभावेवाकरोतिवाभवतीत्यादौवेत्यस्यधातु
त्वेनाधातुरितिपर्युदासेनाप्रातिपदिकत्वेसुवनुत्पत्तौपदत्वाभावात्तिङ् इतिपदात्परस्यनिघातोनस्यादितिशब्दर
त्नग्रन्थः अत्रेदं बोध्यम् वाकरोतीत्यादौ नदोषः अर्थवत्सूत्रेऽधातुग्रहणं कार्यं एवं च वाइत्यस्यधातुत्वेपिप्रातिपदिक
त्वंसिध्यत्येव नचाधातुग्रहणाभावेऽहन्नित्यत्रप्रातिपदिकत्वेसतिनलोपः स्यादितिवाच्यम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य
स्यत्रनलोपोतिङ् इतिन्यासेनतद्ग्राहणात् रामानित्यादौ ननलोपः नत्वविधानसामर्थ्यात् तस्मान्बुगितिन्यासेपिनुग्विधा
नसामर्थ्यान्नलोपोन अन्यथा नलोपमेवविदध्यात् राजीयतीत्यादौ तु नदोषः प्रत्या तिङ् निरूपितं यस्यपदत्वं तन्निर्न
स्थानान्तस्यलोपइत्यर्थात् इतिखंडनग्रन्थोयुक्तः तथाहि उपदेशावस्थायामेव सर्वत्रधातुत्वेराजानभागमयतीत्यादावंतर्व
त्तिनींविभक्तिमाश्रित्यनलोपापत्तिः सति क्रियावाचकत्वं सर्वत्रधातुत्वं न युक्तम् कार्यदिग्रापठितत्वाभावेपिभ्वादिदश
मलीपठितत्वात् क्रियावाचित्वाच्चधातुत्वेनतद्व्यतिरिक्तवहिर्भूतस्ययावादेनधातुत्वं यावादिपरत्वेननिघातसिद्धिः
अर्थवत्सूत्रेहिप्रशंसायामतुपिकृते एकार्थीभावेनप्रशस्तार्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वनिरासतात्पर्येणार्थवद्ग्रहणास्य
कृतार्थत्वात् भ्वादिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् किंचनलोपविधायकेसूत्रे नलोपोतिङ् इतिगुरुभूतत्वाभियुक्त्याऽप्राप्त्याय

१३

इति परस्मात्पतेः अद्ये विधानसामर्थ्यतुन बहुश्रेयस्यमित्यादौ नुद्वाधनेन चारितार्थात् अटश्चेत्यस्य तुन प्रवृत्तिः अत्र सूत्रे धा
तोरित्यपकर्षादिति शेषे खरग्रन्यः इणाधातौ शेषे खरे तु आटश्चेत्यस्य प्रत्याख्याने ऽनादीनामप्यडागमेऽतो गुणा इति पररूपमाश
ङ्ग्यं अतो गुणा इत्यस्यानन्तरं नाट इति न्यासः कार्यः अटः पररूपं नेत्यर्थः तेनादीदित्यादौ पररूपं नेत्युक्तं एवं च नाट इति न्या
सनेनैव बहुश्रेयस्ये इत्यादावपि पररूपनिषेधे सिद्धेऽत्राङ्कुमशक्य इति शेषे खरग्रन्योऽसंगतः अत्रेत्यं विरोधपरिहारः अ
टश्चेति वृद्धिवाधकपररूपस्यैव बोधकं माट इति सूत्रं ननु वृद्धिरेचोति वृद्धिवाधकपररूपवाधकम् एवं च बहुश्रेयस्ये इत्या
दौ पररूपं स्यादेव तदर्थं तत्राकराणाम् आटश्चेति चकारेण पुनर्द्वेर्विधानं वाधकवाधनार्थम् तेनायेन उच्यते माडित्या
दिनाम्भगीयमिति भाष्यम् ऽभूवाद्यो धातवः अत्र सूत्रे क्रियावाचिनः किम् यः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं स्यात् न च लसरा प्रति
पदोक्तपरिभाषयान धातुत्वमिति वाच्यम् भ्वादौ लासराणां कानामप्यच्चत्यादीनां दर्शनेन तद्विषये एतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः
नकारजावनुस्वारयञ्चमौलिधातुषु सकारजः शकारश्चेत् षाड्वर्गस्तवर्गज इत्यभियुक्तोक्तेरिति मनोरमाशब्दरत्नग्रंथः अ
न्यं पूर्वेषुः अच्चत्यादीनां लासराणां कत्वेपि नात्र परिभाषा प्रवृत्तिः लासराणां प्रतिपदोक्तोभयरूपत्वे हि तत्परिभाषा प्रवृत्तिः
अचत्यादौ न तथे किंच धातुसंज्ञादृष्ट्या निपादीस्यत्वेन अनुस्वारादीनामसिद्धत्वेन प्रतिपदोक्तरूपमेव पश्यति धातुसंज्ञासू

पू.प.
१२

स्य कस्कादिगोपाठः मातुः कृपेत्यादौ त्वेकादेशस्यासिद्धत्वात् न्नषत्वमिति मूलोक्तज्ञापकता कथमिति अत्रोच्यते
तेष्वेव तु कोरसिद्धइति सूत्रे पदान्तपदाघोरेकादेशोऽसिद्धइति वार्तिकेन प्रकृतेऽसिद्धत्वाभावः तेन परिजीषु परिवीष्वित्यादौ षत्वमिति सिद्धिः ज्याधातोर्वैन्धातोश्च क्विपिग्रहिज्येति संप्रसारणे पूर्वरूपे हलइति दीर्घे ततः सप्रमीवहुवचने इराः परत्वा षत्वमिति अन्यथा पूर्वरूपस्यासिद्धत्वात्कारेण व्यवधानान्न स्यात् वृसेच्छत्रमित्यत्र तुग्र अन्यथा स प्रम्येकवचनेन सहैकादेशस्यासिद्धत्वात्तु कस्यादेव वस्तु तस्तु इग्याः संप्रसारणमित्यत्र संप्रसारणमित्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणाच्चैति न कार्यं प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् शावयतीत्यस्यासाधुत्वेषु नयतीत्यस्यैव प्रामाणिकत्वे डांप सूत्रस्थवहु इत्युदाहरणे संप्रसारणाकरणेन चनक्वापि दोषः तदा षत्वे कर्तव्ये पदान्तपदाघोरेकादेशोऽसिद्धइति नियमो न स्वीकार्यः एवं च भ्रातृषु त्रशब्दपाठो विध्यर्थ एव कथं ज्ञापकमिति सुधीभिश्चिन्तनीयम् ३२ आडजादीनां नन्वजादीनां लुङ् लडिः तिसूत्रेण अडेवास्तु एवं च प्रकृतसूत्रे नारम्भणीयम् आटश्चेत्यत्र अटश्चेत्येव सूत्रमस्तु अस्वपोहसा न्नित्यत्र तु अङ्गार्थगतवयोरिति सिपोऽडागमेन दोषः अटश्चेत्यत्र धातोरित्यपकर्षणाद्वा त्ववयवस्याटोचि चट्टि रित्यर्थः आरा नघाडत्यत्र तु अङ्कुमशक्यः बहुश्रेयस्यै इत्यादौ वृद्धिरेचीति वृद्धिं वा धित्वातो गुणा ६ ६

राम
१२

नित्यमिति ज्ञापनार्थे सार्वधातुकग्रहणम् कृत्वोऽर्थग्रहणं तु शेषखरेखण्डितम् सुचइत्येव सिद्धान्तितम् तेन सिजभ्यस्ते
त्यादौ पूर्वपरसाहचर्यमनादृत्य अभ्यस्तात्परस्यडिः संवन्धिनेकेर्जुस् तेन भवतिर्यङ् लुगन्ता ह्रुडिः अवोभुवुरिति ददा
तेर्जो होत्यादिका ह्रुडिः अददुरिति सिद्धम् अत्रोच्यते तिङ् शिदाई धातुकेषु लाघवादित्येवास्तु न तत्र दोषशेषः तिङिः शि
तिः आर्द्धधातुके च परे इगन्ताङ्गस्य गुणाः स्यादिति सूत्रार्थे सकलेष्टसिद्धिः अत्र समाधानं कुर्वन्तु नव्या ३१ इदुपधस्य चाप्र
त्ययस्य अत्र इदुभ्यां प्रकृतेरिति मुनेरभिप्रायः इदुभ्यां परस्य प्रकृत्यवयवस्य विसर्गस्य षत्वविधी यते इति सूत्रार्थः इ
दुनोरपि प्रकृतिसमवेतत्वेन प्रकृतिसमेताभ्यां परस्य प्रकृत्यवयवस्य विसर्गस्य षत्वविधा मेने कप्रकृतिप्रत्ययत्वसंब
न्धः तेनाविष्कननिष्प्रत्यूहाद्युदाहरणो बोध्यम् तदन्यप्रकृत्यविहितप्रत्ययस्यानिक विसर्गस्य व्युदासः तेन कविभिरु
तमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिः इमे सिद्धान्तमज्ञात्वा मूढो जल्पति नन्वनेन सूत्रेणामातुः कृपेत्यादौ षत्वस्यादित्यत आहैका
देशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वं एकादेशशास्त्रस्यनेति तदर्थः अत्र च ज्ञापकं कस्कादिगणो भ्रातुषु त्रशब्दस्य पाठः अ
न्यथा उदुपधत्वादेव तत्र षत्वस्य सिद्धत्वेन किं नत्र पाठेन अत्रायं पूर्वयस्य भ्रातुषु त्रशब्दस्य पाठः सार्थकः तत्र हि इदुदु
पधस्येति षत्वे कर्त्तव्ये षत्वतु कोर सिद्धइत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् उदुपधत्वाभावादप्राप्तं षत्वमिति विध्यर्थम् भ्रातुषु त्रश

पू.स्य.
११

इयसि इत्यत्यन्तलाघवाद्वादावसि पूर्व रूपमित्यर्थे कोपिन दोष इति विभाष्यं नवैः समः सुटि. अत्र समः सुटोति न्यासोस्तु ॥
लाघवात्. अत्र सुटि परे समो मकार एव संभवति. नान्यमकार ततश्च नान्यदोषः संस्कृतो दोः सर्वत्रान्वाख्यातं सिद्धमिति
कश्चित् वस्तुतः समसुट् संस्कार इति वाक्ये त्वत्वापत्तेः किंच सुडित्यागमग्रहणमाहोस्वित्प्रत्याहारग्रहणं संपरि।
भ्यां करोतौ भूषणो इति सूत्रप्रामाण्यादागमग्रहणमिति चेदस्तु. मस्करशब्दे दोषस्तस्मात्समः सुटोत्येव न्यासः साधुः
समः समिः अत्र सूत्रेश्चरे समो मिडि. तिनसूत्रितं. डि. च्चेति परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः अत्र रूपासिद्धिरप्याया
ति. समो कच्यने कालपरिभाषया विशिष्टस्य सम्यादेशे सम्पड् इति रूपम. समो मिडि तु डि. च्चेति परिभाषयाऽन्यादेशे सकस्य डि.
ति स्यात्. अत्रोच्यते वहिर्भूतकुत्सादिनिमित्तकत्वेनाकचो वहिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजिति. अथवा एतत्सूत्र
भूष्यप्रामाण्येनात्राकचो नभिधानमेव ३० सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः नन्वत्रपिदार्द्धधातुकयोरित्येव सूत्रमस्तु. पिति ।
आर्द्धधातुके च परेऽगन्तस्यगुणः स्यादिति सूत्रार्थः नच हरिष्वित्यादावतिप्र सङ्ग इति वाच्यं आर्द्धधातुकसाह
चर्याद्धानोर्विहितेपिति परेऽत्यर्थो व्याख्यानात्. अतएव लघुधूपु इत्यादावपिन. धातोः पितः परत्वेपि धातुपदमु
चार्यविहितत्वाभावात्. सार्वधातुकमपित् इति तु कर्त्तव्यमेव. उष्टइत्यादौ ग्रहिज्येति संप्रसारणार्थम. वस्तुतस्तु साहचर्ये ११

परिभाषयानदोषश्चित्तेनरञ्जधातौरअराद्धीदित्यादावनेकव्यवधानेवृद्धिर्नस्याद्ग्रहणोतुवर्णग्रहणोजातिग्रहणामि
तिपरिभाषयाऽनेकव्यवहितेपिटृद्वित्यर्थेऽनपदान्ताद्वारनाम् अत्रसूत्रेशेखरेविशेषणानतदन्तविधौसिद्धेऽन्तग्रहणं
स्पष्टार्थमित्युक्तम् पदान्ताद्वेति सूत्रेचविशेषणानतदन्तविधौसिद्धेऽन्तग्रहणंपदविधित्ववारणाय अन्यथासमर्थः पा
दविधिरितिपरिभाषयासामर्थ्येणवस्यात् तिष्ठतिकुमारीच्छत्रेदेवदत्तेत्यादौनस्यात् इत्यन्तग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तं
इदं प्रयोजनेनपदान्तादित्यत्रापिसंभवति तिष्ठन्तुषट्सनो गच्छन्वित्यादौ निषेधोनस्यादितिपूर्वापरविरोधः अत्रेत्यं परि
हृयंनपन्तादितिसूत्रेऽन्तग्रहणाभावेपिनसमर्थपरिभाषोपस्थितिः अनामितिनिषेधात्किंवात् अन्यथाएकपदेषसा
मित्यत्रसामर्थ्याभावेननपदान्तादितिनिषेधाप्राप्तौ अनामित्यस्यवैयर्थ्यस्यात् समर्थपरिभाषदृष्ट्या त्रिपादीस्थस्यन
पदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्नतत्रोपस्थितिरितिपूर्वापरविरोधश्च इ.सिड.सोश्च अत्राडि.तोसौत्येव सिद्धेऽ.सिड.संग्रहणः स्पष्ट
र्थम् अत्राडि.त्यसौतिवक्तव्येडि.तौसौतिषष्ठ्यन्तपञ्चम्यन्तयोर्वीसौतिसप्तम्यन्तान्वयेवीजाभावात् किंचगामतिक्रा
न्तइत्यर्थः तिगोशब्दाद्गोनात्तस्यरुषादृचिकृतेतस्मान्दः सिविभक्तौ पूर्वड.सकारयोः पररूपेपश्चादनेनपूर्वरूपापत्तौ
चातिगोरितिरूपापत्तेः सिद्धान्तेतुसमस्तान्दः सिविधानेटचिअवादेशेऽङ्गेभावेपूर्वरूपशङ्काभेतिबोधम् नस्मा

पू.प
९०

तयाऽकारपरत्वाभावः अथवा डौशादेशः प्रियतिस्र इत्यादौरेगावाधः अत्र समाधानं विभावनीयम् ॥ हल्ङ्याव्योदीर्घीत्सु
तिस्य षक्तं हल् अत्र सूत्रे मनोरमा यो हल्ङ्यापः सोरित्येव सूत्रपितुमुचितमित्युक्तं शब्दरत्नग्रन्थे तु सुपदंति स्यारय्युपल
क्षराम् तेनाविभारज्यमिति सिद्धं तत्र हि अविभारस्य इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपः शरीतिरेफलोपः पश्चाद्वाज्यशब्द
समभिव्याहारे ढ्रलोप इति दीर्घः स न स्यात् संयोगान्तलोपस्या सिद्धत्वाद्देफपरत्वाभावादित्युक्तं अयं शब्दरत्नग्रन्थः शोखरग्रंथेन स
हविरुद्धः शोखरे तु अजर्घा इत्यादौ ढ्रलोपसूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वशब्दे न ढ्रलोपसूत्राग्रहणवाधना
दित्युक्तम् अत्रेत्यविरोधपरिहारः भाष्यप्रामाण्येन प्रयोगसाधुत्वम मतेति प्रयत्ने प्रकृतैतुत्तिसिग्रहणरूपोपपन्नत्वा
त्सि नासूयाकर्तव्यायत्रानुगमः क्रियते इति पङ्क्तिं विंशतीति सूत्रभाष्यात् २५ वदन्नजहलनस्याचः अतो हलादेरित्य
स्य वाधनार्थं वदन्नज्योरुपादानम् अन्यथा हलनत्वादेव सिद्धेः नन्वत्र सूत्रे हलप्रहरांकिमर्थः वदन्नज्योरचं इत्ये
व सूत्रमसु वदन्नज्योर्यस्य कस्यचिदङ्गस्याचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचौति सूत्रार्थः अजन्तस्याङ्गः स्य वृद्धिरिति तु नार्थः इ
कारान्तादौ सिचि वृद्धिरिति वृद्धिविधानस्य वैयर्थ्यात् अकारान्तेऽचिकीर्षीद जिहीर्षीदित्यत्र तु परत्वादन्ते लोपेन वाधा
त् आकारान्तेऽपासीदयासीदित्यादौ फलाभावान्न वृद्धिरिति भावः अनन्त्यस्य अपोपट्टित्यत्रान्त्यविकारेऽप्यसदेशस्येति

राम-
९०

चेतिकित्वविधानमनर्थकमितिवाच्यम्. सिद्धस्यतिदिदृशतोत्यत्र सृजिदृशोर्कल्पमकितोत्येभ्योगमनिवृत्तयेकित्वस्यकर्तव्यतया॥
 सामान्ययोगारम्भात्. समाधानंनु एवं सनिदृशोर्कल्पमकित्. सनिदृको मूलदम्परितिलघुनेषायेनसिद्धे हलन्त्रात्रेतिज्ञापकंयु
 क्तमेव २२ नलोपः प्रातिपदिकानस्य. अत्रपदस्येत्यधिकारस्तस्यप्रातिपदिकेति लुप्रषष्ट्यन्तमभेदेनसेवकेनविशेषणाम्. त
 चनेत्यस्यविशेषणं. नचयेनविधिरित्यनेनैवान्नग्रहणो लब्धेपुनरन्नग्रहणं व्यर्थमितिवाच्यम्. अन्नग्रहणो नक्वित्यंरस्येस्य =
 स्यावयवषष्ठीत्वंबोध्यम्. तेनमादपथायाश्चेत्यत्रपदस्येत्यधिकारेमत्वन्नपदस्यमस्यवइतिनार्थः. किन्तुपदावयवस्यमनु।
 योमस्येत्यर्थः. अतएववृक्षवत्तद्व्यादौवत्वसिद्धिः. अन्यशावृक्षवानित्यादावेवस्यादितिभावः. २२ तस्माच्छसोनःपुंसि. ननु
 शसोमुम्. पुंसोत्येवसूत्रमस्तु. अकइत्यनुवृत्त्याकः परस्यशसोनुमित्यर्थः. एवंचशसःशकारस्यान्नावयवानुमागमः. प
 श्चात्पूर्वसवर्णोदोषसंयोगात्तस्येति. सत्तोपेसिद्धम्. रामानित्यादिलिहइत्यादौनदोषः. शसोऽकः परत्वाभावात्. एतान्चतुरे
 गाःपश्यसोत्यादावप्योकारसत्वेऽकः परत्वाभावः. औतोमशसोरित्याकोरेऽकः परस्यशसोऽभावादितिचेन्न. विश्वपइत्यादावा
 तोधातोरित्यालोपपितस्याचः. पस्मिन्नित्यत्रयञ्चमोसमासपक्षेस्थानिवद्भावेनाकः परत्वान्नुमापत्तेः. पंचमीसमासप्रत्या।
 ख्यानेहप्रकृतेस्थानिवद्भावाभावेनदोषाभावः. नचाष्ट. वित्यत्रात्वेकृतेजशसोरौशादेशेकृतेअत्रनुभ्यादितिवाच्यं. अकारस्य

परस्मिन्सुवर्णः

पू.प.
७

नशसद्देवादिगुणानामितिनिषेधादेत्वाभ्यासलोपेनसूत्रइतिविशेषोऽस्येवथलिचसेटीतिसूत्रारम्भसामर्थ्यान्ननिषेधइ
तिचेन्नस्वंचपेचिथेत्यत्रेववचरिथससिथेत्यादावपिनिषेधानापत्तिःनशसद्देतिसूत्रेगुणग्रहणस्यनवैयर्थ्यम्पप
रतुःपपरित्यादौकच्छृत्तमितिगुणोत्वाभ्यासलोपनिवृत्त्याचारितार्थात्अत्रकेचिदित्येवमाधानंकुर्वन्ति।
केवलंदीर्घस्थानेगुणग्रहणस्यैवावकाशत्वेगुणग्रहणमपहायतस्थानेऋग्रहणमेवकुर्यात्सामान्यग्रहणं
विजातीयस्थानिकोविजातीयगुणो गृह्यतइतिगुणग्रहणसामर्थ्यात्ससिथवचरिथेत्यादावपिनिषेधःपेचिथेति
तुनास्यविषयविजातीयस्थानिकगुणाभावादितिकैयटग्रन्थेनकाय्यनुपपत्तिःअथत्रथलिचसेटीतिसूत्रोक्तभा
ष्यरीत्यानशसद्देतिसूत्रेगुणग्रहणं गुणावयवपरंगुणावयवयोऽकारस्तस्यनिषेधस्तच्चनविथेत्यत्रेवसंभ
वतीत्यदोषः२६ क्वितिचेतिसूत्रोक्त्वितिनिषेधेननिमित्तग्रहणं कर्तव्यं किंप्रयोजनम्उपधानेऽप्यर्थेनकर्तव्यं
ज्ञापकात्प्रतिषेधो भविष्यति यद्यमिकोगलहलनाच्चेतिसनिकित्वंशास्ति तज्ज्ञापयत्युच्चार्यो भवेत्युपधाभूत् ।
स्यापिनिषेधइतिभाष्यग्रन्थःअत्रकेचित् हलनाच्चेतिसूत्रस्यनवैयर्थ्यं दित्सतीत्यत्रलोपसंपादनेनकित्वस्यचारिता
रथात्तत्रहिदम्भधातुस्ततःसहलंताच्चेतिकित्वंतेननलोपःदित्सतीतिनचदम्भेःपरस्येवदम्भेःकित्वविधानेनसिद्धोसामर्थ्ये

हि
राम
७

तत्र भाष्ये उक्तं बुद्धेरेवस्थान्यादेशभावइति अन्यथाशब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् पुनश्च शब्दितं सति कर्मणो इत्यरावुद्धिप्र
 सक्तौ कवुद्धिः क्रियेत केनचित्कार्ये प्राप्नोति किं कारणम् स्थानिवत्वात् समाहितं च षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवद्भवतीति
 नस्थानिवद्भावः एवं प्रकृतेः प्राप्नोति निर्दिष्टत्वाभावात् स्थानिवत्वात् प्राप्तिः प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरमिति प्रथमार्थमन्तेन त
 द्विषये सर्वत्र स्थानिवत्त्वेन निर्दिष्टः एवं च त्रपुडत्यत्र तु कः प्राप्तिरेवनेति तद्विरोधः समाधानं तु यद्येति निर्दिष्टस्येति नानुवर्तते
 तो अपवादोऽस्यैव कृतं तु न भवति यदयं शवपवादभूतान् कौश्चिच्छब्दानादीन् शितः करोति अन्यथा स्थानिव
 त्वेन निर्वाहात् इति च त्रिभिरभिरुक्तत्वात् इत्येव कृत्वाऽर्थे यो विसर्गइति नार्थः चतुःशब्देऽसंभवात् किन्तु द्विरादीनामिति आ
 हवर्तमानानामेषामिति इति सुसौरिति सूत्रेणोत्पत्त्या सुचइति सूत्रयितुमुचितं सुजनस्यंपदस्येत्यर्थे इति शेरवरे उक्तम्
 इदं चासंगतमिव भाति सुचइति न्यासे चतुःकरोतीत्यत्र इदुदुपधस्येत्यतद्दृष्ट्या सुचइत्यस्यासिद्धत्वात् नित्येषत्वाप
 नेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहाणामर्थान्न नित्येषः समाधानं तु सुचइति न्यास इदुदुपधस्येत्यतः प्राक्पाठ्यइति न कश्चिद्दोषः
 २० इको गुणवृद्धौ इग्रहरामात्सध्यक्षरव्यञ्जनित्यर्थमिति अत्र चकैयटग्रन्थः अकारस्य सत्यसति च गुरो कृते
 अत्र केचिद्विशेषदर्शयन्ति अकारस्याकारेण गुरो कृतेपेचिथेत्यत्र

पू.प.
८

स्यादिति वाच्यम् उदादेशेनैव सिद्धे न च मत्यामित्यादीडे रमादेशे आरणघा इत्याणानस्यात् डादिच्वाभावात् अत्राटः प्रपोः
 जननुनुद्वाधनरूपं स्यानिवद्वावस्तुन विशेषणानप्यलाश्रयणोऽनल्विधाविति निषेधादिति वाच्यम् उदादेशेनैव सिद्धे न च मत्यामित्यादीडे रमादेशे
 म्नीभ्य इत्येव सूत्रमस्तु उदादेशेन सकलेषु सिद्धे अत्र समाधानं मृग्यमिति केचित्तन्नहस्वात्तु द्विजे इति वक्तव्ये आ
 दिग्रंहराद्यस्मिन्विधिरित्यस्य नित्यत्वात् विशेषणविशेष्यभावेन तदंत विधेः इति सुपोत्यर्थापत्तेः उदाहरणमात्रेपि प्रा
 प्रस्तत्रं वारणादाङ् वलीय इति न्यासमेवरमणीयमिति पाठांतरं ननु उदादेशेनैव सिद्धे न च मत्यामित्यादीडे रमादेशे आ
 तत्र वारणादाङ् वलीय इति न्यासादिसंज्ञावाधित्वात् आटस्यात् ततश्च प्रत्ययादित्वाभावात् कारलोपेन स्यात् अतए
 वान्तरङ्गत्वात् नपि पूर्वङ्लोपेन वारणी परिभाषा असिद्धपरिभाषा वाधिकेति सिद्धान्तात् नित्यत्वाच्च पूर्वमाडागमइ
 तिकेचित्समाधानं कुर्वन्ति १० अनेकाल् शित्सर्वस्य अत्र सूत्रेश्चरकृतोक्तम् नानेकानि इति सूत्रितम् तथासा
 त् अनन्तरस्येति न्यायेनैव सिद्धे परस्यैव वाधकं स्यान्ननुडिच्चेत्यस्येति इदं विरुद्धं तत्रासिद्धे चैव यथेति न्योः नैका
 त्सन्त्रलोत्स्यत्यन्यस्य भविष्यत्येवेति तद्व्यर्थं सदनन्तरस्येति न्यायोत्र न प्रवर्तते इति ज्ञायम्यव्यति
 वयनुसुधियः १८ अदर्शनलोपः अत्र सूत्रेश्चरकृतोक्तम् प्रसक्तपदाभावे ग्राभति एतित्यत्र न्यब्लोपेपंचमोत्तुनसवतिल्य
 वन्नार्थनिरूपिताधिकरणत्वं ग्राभेस्य नास्तीति न दोषः पश्चादुक्तेत्र पुइत्यत्र तु गापतिरस्ति च उदादेशेन मृग्यं च प्रत्ययलोपे प्रत्य

सिद्धे न च मत्यामित्यादीडे रमादेशे आरणघा इत्याणानस्यात् डादिच्वाभावात् अत्राटः प्रपोः
 सिद्धे न च मत्यामित्यादीडे रमादेशे आरणघा इत्याणानस्यात् डादिच्वाभावात् अत्राटः प्रपोः

तिरूपंसिद्धम् एतच्चतद्विप्रहणोसत्येवसंगच्छते. अन्यथापुंवद्वाप्रवृत्तेः यत्रन्ताभावेन नस्यादितिकेनचित्तमिधानमु
क्तम् तन्न भाष्यतुगौकस्याशब्दस्यैकोड्यादिपाठः प्रत्याख्यातः गौकस्याइतिरूपसिद्धिस्तु येषु आवि त्यस्य प्रवृत्तत्विषाघ
नश्चाच्चाच्यइतिवार्तिकेन च नचगौकस्यायगीतिरूपसिद्धिः ष्फप्रत्ययस्य चापोप्रवाहकत्वादिवाच्यम् प्राचांष्
इति सूत्रे सर्वत्रोहितादित्यः सर्वत्रप्रहरानुवृत्तिस्तच्चक्चिदाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् गौकस्याइति नदीचांमते
एवंचगौकस्यायाः प्रतिषेधोक्तव्यइतिसंप्रसारणनिषेधकवार्तिकमपि नाश्रणीयमित्यपरमनुकूलम् १५ नञ्ज्ञी
ऊकृत्यसंज्ञातलुनानामुपसंख्यानम् अत्रतरुणातलुनयोर्वयोवाचित्वाभावाद्द्वयसिप्रथमेइत्यस्याप्राप्नोवार्तिकेत
यारूपादानम् नचवयस्यचसिइतिवाच्यमिति वार्तिकेन डीपसिद्धेः पुनस्तद्गुणव्यर्थमिति वाच्यम् तरुणातलुन
योगोरादौ पाठेन तत्सामर्थ्यान्नेपोवाधोमाभूदिति वार्तिकेतयोर्ग्रहणम् वार्तिकेगोरादौ पाठेपिनयोर्मास्तु वद्वादेत
तरुणातलुनयोः पाठः कार्यः तेनैवद्वादिभ्यश्चेतिपक्षेडीष् तदभावेवयस्यं चरमइतिडीष् एवंतसकलेष्टसिद्धिः अत्र
समाधानं विभावयन्तु सुधियः १ घेडि. ति अत्रघेडिः इत्येवमस्तु सुपिचेत्यतः सुपीत्यनुवर्ततेतच्चविशिष्यम् डि. इतिविशेष
णाम् एवंचयस्मिन्विधिसदादावलप्रहराइतिपरिग्रावेपतिष्ठते तथाचडादौसुपिगुणो भवतीत्यर्थः नचप्रवाहवेत्यादौ
प्रवाहशब्दात्तौयेकवचनम् तत्स्थानेअड्. याजगाराणामुपसंख्यानमिति वार्तिकेनाडादेशः तत्रडादित्वाभावाद्गुणान्

पू.प. निजसित्यादयं षडिति निर्देशेन षस्य चर्त्वेन टकारात् षकारः जश्चापवादकत्वं चर्त्वेन तस्येति ग्रन्थसु पूर्वापरविरुद्धः
 उपानदित्यत्र शोखरे उक्तं धत्वजश्च चर्त्वादीनीतिः लदसंगतं स्यात् किंच चतुर्णामित्यत्रणत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय न तु
 द्वित्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति वचनात् इदं च वर्गाद्वित्वेऽपि प्रवर्तते वाक्-वाग् इति भाष्यादाहरणात्
 अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चर्त्वे स्यात् सिद्धत्वाद् न स्येद्वित्वेऽन्यस्य चर्त्वे पूर्वत्रगश्रवणापत्तेरित्युक्तम् न स्मादप्यायाति पूर्वज
 श्वं पश्चाच्चर्त्वेमिति १४ प्राचां ष्वत् द्वितः यजनात्फोवास्यात् स्त्रियां सचतद्वितः अत्र सूत्रे तद्वितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थ
 म् तत्फलं ऋषिद्वौरेति ङीष् सिद्धिः तत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात् तनुषित्वसामर्थ्येन साधिनं यथेति लोपार्थमपि ।
 तद्वितसंज्ञानापेक्षिता गाभ्यायणीत्यत्र सवर्गादीर्घाणामित्युपसिद्धेः पुनस्तद्वितग्रहणं ज्ञापयति क्वचिद्ग्रन्थतोपि ङी
 षत्तेन आसुरेह प्रसंख्यानमित्यसिद्धम् न च प्रातिपदिकसंज्ञार्थतद्वितग्रहणमप्यावश्यकमेतन्न द्वित्यमन्वित्वसाम
 र्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि ङीष् भवतीति ज्ञापनात् न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्ययावता विनानुपपत्तिस्तत्सर्वं ज्ञाप्यमिति स्वी
 कारात् न च गोकक्ष्यायणीतिरुच्चासिद्धिः गोकक्ष्यशब्दो गौदिसे न यजतक्षनात्क्रौञ्चादिभ्यश्चेति व्यङ्ग्यं नो यदश्चा
 विति चापू गोकक्ष्याततः व्यप्रत्यये विवक्षितेभ्यसा ढे तद्विते इति पुंवद्भावसेन व्यङ्ग्यं चापोऽस्ति फस्यायनादेशः किंवा ङीष्

१५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०

घस्तर्हि सुप्येवेति एवं च केशवः अङ्गनेत्यादौ नदीर्घतुरुस्त्विति सूत्रात्सार्धधातुकपदानुवृत्तौ अङ्गसार्धधातुकग्रहणं किमर्थं धित्प्रश्नः
 समाधानेन तुराजभ्यामित्यादौ नियमसत्त्वेऽपि दीर्घपतिः नचनलोपः सुपस्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वमिति व्ययम् सुपस्वतद्वाप्यधर्मावच्छि
 न्नेदेश्यके कार्येऽवनलोपस्यासिद्धत्वमिति स्वीकारात् १२ ज्योतिरायुषस्तोमः अत्र समासेऽङ्गुलैः सङ्गुलैः इत्यतः सङ्गुलैः इत्यनुवर्तते तथा चा
 यमर्थः ज्योतिश्शब्दाच्च स्तोमस्यस्य षः स्यात्समासे उदाहरणं ज्योतिष्टोमः आयुषाम् अत्र स्तोमग्रन्थे समासे इत्य
 स्य प्रत्युदाहरणमुक्तम् ज्योतिषः स्तोमः आयुषः स्तोम इति च इदं चासंगतमिव भाति समासप्रदाभावेऽपि इराको
 रित्यनुवृत्त्या इराः परत्वाभावादेव षत्वा प्रवृत्तेः अत्र केचिदित्थं लापयन्ति ज्योतिषस्तोम इति ननु स्युदाहरणं
 म् किन्तु ज्योतिषनामज्योतिश्शब्दात्परो यस्तोमशब्दो व्यपेक्षायतत्र षत्वं स्यादित्यर्थं कति श्रुतुज्योतिस्तोमोस्ति
 ब्राह्मणानामित्यादाविति मन्त्रशयः १३ रामात् रामादिति अत्र जश्चं वावसाने इति मूलग्रन्थः तत्र मनोरमादिग्रन्थे इ
 त्थं व्याख्यातम् पूर्वजश्चं पश्चाद्वावसान इति शेषरेतुजश्चं वाधित्वा वावसान इत्युक्तम् अधकत्वं त्वपवादक
 त्वेन तच्च जश्चाप्राप्तियोगे च त्वस्याचारितार्थरूपम् इदं चासंगतम् रत्नमुद्रत्नमुडितिरूपद्वयस्यासिद्धि
 प्रसङ्गात् रत्नमुषु इत्यत्र जश्चं वाधित्वा षस्य षरावचत्वम् तथा च रत्नमुषु रत्नमुडितिर्यात् अत्र केचिद्दद

पू.प.
६

वक्तव्यद्वयनेन परमशब्दस्य लोपे पुनः कारीषगन्धस्य पुनः इति विग्रहे तत्पुरेण समासे कारीषगन्धो पुन इतोष्यते सूत्रे ५
नुपसर्जनस्येति प्रतिषेधे तुष्यङ् न्तस्ये होपसर्जनत्वेन स्यात् नच विनापि प्रत्ययमित्यस्य संज्ञायामेव नृत्वाभौमः सेन इत्या
द्युदाहारो न प्रकृते संज्ञो विषये न स्यादिति वाच्यम् स्तोः श्रुनेति सूत्रे योगशब्दः संयोगपरः सत्याभासेत्यादिवत् पूर्वपद
स्य लोप इति नवोक्तशेखरादिग्रन्थविरोधापने १० इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः इजादिर्यो धातुर्गुरुमा नृच्छत्यन्यस्तत आ
मस्यास्त्रिंशति एधाञ्चक्रे इजादेः किम् ववौ गुरुमतः किम् उवोष अनृच्छः किम् आनर्च्छे अपि स्यात् नच
नृच्छन्तामिति लिटि गुराविधाने व्यर्थं स्यादा मा व्यवधानादिति वाच्यम् गुराविधानसामर्थ्यादा मा व्यवधाने
पित नृच्छन्तितिरिति शेखरे समाहितम् अत्रेयमाशङ्कान् सूत्रे नृच्छ इति पदाभावे आनर्च्छे स्यत्रामप्राप्तः सुणोपि
प्राप्तः तत्र प्रतिषेधो क्त्वादप्यदेत्वाच्च गुरोक्तते इजादित्वाभावादा मः प्राप्तिरेवनेति व्यर्थं नृच्छग्रहणम् अत्र
समाधानविभावयत्तु सुधियः ११ अतो दीर्घो यत्रि अत्र सार्वधातुकपदाभावे केशवः अङ्गमा केशवेन्यतरं स्यम
अङ्गनेत्यत्र पामादित्वाच्चः अपि दीर्घपतिरिति मनोरमाग्रन्थे दूषणमुक्तम् तन्न संभवति सुधिविति नियमा
र्थमविष्यति सार्वधातुकपदाभावे रामायेत्यादावप्यतो दीर्घो यत्रिति सिद्धेः नियमश्च सार्वधातुकभिन्ने यत्रादौ यदि ही

राम.
६

इत्वन्नास्ति तत्रैषा श्रयासिद्धत्वमन्यदपि भाव्यताम् ॥ स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेति ॥ अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनिय ॥
 मोन उपसर्जनेतुतदादिनियमो भवत्येव ॥ तदादिनियमोनेत्यस्यप्रत्ययग्रहणोयस्मादिति परिभाषापस्थितिर्नेत्यर्थः ॥ अस्या
 उदाररां तु परमकारीषगन्धोपुत्रइति करीषस्येवगन्धोयस्यसकरीषगन्धिः उपमानाचेति गन्धस्येकारणदेशः करीषगन्धेर
 पत्यंस्त्रीत्यर्थेतस्यापत्यमित्यग्निः अग्निजोरनार्धयोरित्यगाः व्यङ्गदेशो वृद्धौ यडश्चाविति च ॥ करीषगन्ध्याः परमा
 चासौ करीषगन्ध्याचेति परमकारीषगन्ध्या तस्याः पुत्रः अत्रष्यडः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणे पू
 र्वरूपे संप्रसारणस्येति दीर्घः ॥ अत्रष्यडन्तयत्पूर्वपदंतस्य संप्रसारणमित्यर्थः ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थित्याप
 रमकारीषगन्ध्या इति विशिष्टस्य ष्यडन्तत्वेन संप्रसारणं सिध्यति ॥ अतिकारीषगन्ध्यापुत्रइत्युपसर्जनेव प्रत्ययग्र
 हणपरिभाषापस्थित्या कारीषगन्धेत्यस्यैव ष्यडन्तत्वेन तस्य पूर्वपदत्वाभावात् संप्रसारणमित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते
 अतिकारीषगन्ध्यापुत्रइत्यत्र संप्रसारणभावात् स्त्रीप्रत्ययेचेति परिभाषा स्वीकर्तव्येति स्थितिर्नदर्थतुनाश्रयणी
 या ष्यडः ॥ संप्रसारणमिति सूत्रेः अनुपसर्जनस्येति वक्तव्यम् ॥ अनुपसर्जनस्य ष्यडन्तस्य संप्रसा
 रां भवतीत्यर्थेनातिकारीषगन्ध्यापुत्रइत्युपसर्जने संप्रसारणभावात् ॥ एवेति परिभाषानकर्तव्या ॥ अत्रेत्यं
 समादधती नवीनाः परिभाषासत्त्वे परमकारीषगन्ध्यायस्य सपरमं करीषगन्ध्याः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो

पू.प. म्. मोदुहशब्दान्मनुपिहकारस्यदादेरिति घत्वेकृते म्. लाजशोने इति जश्चेन गकारे प्रत्यये भाषायामित्यनेनानुनासिके उ. क।
 रे त्रिपाद्या पूर्वे प्रतिपरस्यासिद्धत्वाभावात्. म्. षन्तत्वाभावेनैकाच इति सूत्रेण भष्. भावो न स्यादिति तदाशयः. एवं च शब्द
 रत्नग्रन्थो विरुद्धः. पदाने भष्. भावो जश्चापवादः. एवं चापवादत्वाज्जश्चात् पूर्वमेव भष्. भावे दोषाभावः. एवं च शब्दरत्न
 ग्रन्थलापनं कुर्वन्तु मनीषिणाः. शेषवरे तु घत्वे कृते रूप इति वत्त्वं स्यादिति रूपासिद्धिरूपदूषणमुक्तं न तस्यैव. शब्दरत्ने के
 चिदित्यंलापयन्ति परे तु भष्. भावस्य जश्चापवादकत्वेपि. अनुनासिकापवादकत्वाभावेन तत्र कृते भष्. भावो न स्यात्.
 दिति तदर्थः. जश्चेकृते इत्यस्य जश्चप्राप्तावित्यर्थः. अस्मिन् सूत्रे शेषवरे लोकेऽनर्ह्येत्यादिनानियामक इत्यन्तमुक्तम्. तस्या
 यं भावः. यथा भूतत्वे घटो नास्तौ त्यादो भूतलाधिकरणा घटकत्वे कसनात्यन्ताभावज्ञानं प्रतिबन्धकम्. त्रिपादीस्थशास्त्रे
 सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादीस्थकर्तृकमभावज्ञानं प्रतिबन्धकम्. एवं च पूर्वशास्त्रं प्रति त्रिपादीस्थशास्त्रमसिद्धमित्यनु
 पपन्नमेव स्यात्. अतः दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनाभावरूपत्वेनादोषः. भावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्. इ
 त्यत्र शंकेतेऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेनोत्प्राप्तावपि परत्वात्. ढलोप इति दीर्घापत्त्या रूपासिद्धिसादवस्थैव न चैवं त
 दृष्ट्याऽसिद्धत्वमाश्रयासिद्धत्वात्. अत्र समाधानं ढलोपसाहचर्येण कर्मणोरोमन्थ इत्यादिनिर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरदृष्ट्या

राम
 ५

दिभ्यश्चिनिनियमात् स्यसिञ्चीयुत्तासिद्धितिसूत्रेप्रकृतेरपीडागमप्राप्नोतीत्याशङ्क्य आर्द्धधातुकस्येडित्यतोऽत्रार्द्धधातु
 कग्रहणामनुवर्त्ययोगविभागमाश्रित्ययावानिड्ससर्वोपि आर्द्धधातुकस्येवेमिनियमात्प्रकृतेर्नडित्युक्तम् अयंभाष्यग्रं
 थःपूर्वापरविरुद्धःशेखरग्रन्थोपिभाष्यविरुद्धःअत्रेत्यविरोधोद्धारकेचित्कुर्वन्ति विधिसूत्रेप्रयोजननास्तीतिप्रत्या
 ख्यानार्थःयोगविभागएवतत्रयोजनमित्यर्थः जुगुप्सतेइतिशेखरग्रन्थस्तु आर्द्धधातुकग्रहणामनुवृत्त्योक्तम् व्यपदेशिव
 द्वावोप्राप्तपदिकेन अत्रचज्ञापकम् पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चैतिसूत्रद्वयकरणम् अन्यथापूर्वादिनिःसपूर्वादित्येकयो
 गेनैवनिर्वाहात् नचेष्टादिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्त्यथम् सपूर्वादितिपृथग्योगआवश्यकत्तेनानिष्टीतिसिद्धमितिवाच्यम्
 अनिष्टीत्यस्यानिष्टत्वात् इष्टत्वेएकयोगकरणोप्येकदेशानुवाधकाभावात् एवंचपरिभाषाज्ञापकम् इयंचधर्मिग्राह
 कमानात्प्रत्ययविधिविषयेव अतएवनान्तादसंख्यादेर्मडितिचरितार्थम् अतएवेत्यस्य प्रत्ययविधिविषय
 त्वादेवेत्यर्थः नतुपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः अत्रेनान्तादसंख्यादेरित्यस्याप्रत्ययविधित्वेनतत्रसंख्यानोक्तविरोधात्
 पूर्वत्रासिद्धम् अयमधिकारोविधिश्चेत्युभोपक्षौ शास्त्रेनिर्णीतौ अधिकारभावेत्रियाद्यापूर्वप्रतिपरंनसिद्धंस्या
 दितिमनोरमाग्रन्थः अत्रशब्दरत्नग्रन्थेतथासतिगोधुङ्गानित्यादौघत्वजस्वानुनासिकेकृतेभष्भावोनस्यादित्युक्तं

पू.प.
४

चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थम् चितस्सप्रकृतेरन उदात्तो भवतीति तदर्थः ननु प्रत्ययमात्रस्यान उदात्त इति अत्राकचश्चित्वाज्ञा
 पकम् अन्यथा कस्यैकात्वेन प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तत्वे सिद्धे स्तद्यर्थे सदत्रज्ञापकमिति शेष्वग्रन्थः तास्यनुदात्तेऽन्दि
 इदुपदेशाल्लसार्वधा तु क मनुदात्तमन्दिङोः अस्मात्सार्वधा तु क मनुदात्तस्यादिति तदर्थः इङ् अर्धीङोवर्जयित्वा १
 अत्र सूत्रे शेष्वग्रन्थे रूपाद्धीत्यत्र अमोमित्वेन परश्चेत्यस्य वाधेतत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्याप्राप्तौ ना
 न्मध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वाद्धानुस्वरेणानोदात्तत्वमित्युक्तम् अयं प्रन्थः परस्परविरुद्धः यथात्रमित्वे
 न परश्चेत्यस्य वाधेतत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यापि वाधः एवमकच्यपि प्राकृटे ग्रहणेन परश्चेत्यस्य वाधेतत्स
 नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्याप्राप्तौ ज्ञापकतादरीनमयुक्तमिति विरोधः अत्र नवीनैरित्यं परिद्वियते उभशब्द
 स्य सर्वादिपाठो व्यर्थ इति प्रघट्टके भाष्यग्रन्थे कश्चेदानीं काकचोः स्वरे विशेषेणास्तीति अस्मादेकभाष्यात् अकचिसं
 नियोगशिष्टन्यायस्यानाश्रयणाम् अम्यनाश्रयणो प्रमाणाभावः अन्यदपि विभावयन्नुमुधियः ॥ ७ ॥ आ
 हे धातुकस्येडुलादेः आर्द्धधातुकग्रहणं किम् जुगुप्सते अत्रापीटस्यादिति शेष्वग्रन्थः अत्र सूत्रे भाष्ये कृत इहा
 तोरिति सूत्राद्धानोरित्यनुवर्त्य धातोर्विहितस्य धातुपदमुच्चार्य विहितस्य वलादेरिति त्वर्थी त्जुगुप्सते इत्यत्रनेडित्यादे
 चित्तस्य ५

सर्वधातुक
 स्यात्
 ४

स्यात्प्रवृत्त्या घृणवात्राहणीत्यत्रदीर्घाचारणस्यसाफल्यात् इतिदृषणाभासएववस्तुतस्तु अत्रानङ्गत्वात्प्रोगेवदीर्घेनकाप्यनुपपत्तिः
 षायदानादिति पदानात्वकारान्नस्यरात्वेनेतिसूत्रार्थः निघ्यानंसर्पिष्णामित्याद्युदाहरणम् अत्रकृत्यचः भाव
 कर्मणोरितिचप्राप्तंरात्वंनिषिध्यते अत्रसूत्रेपदानात्किम् पुष्पातीतिप्रत्युदाहरणम् तत्ररषाभ्यामितिणत्वस्यप्र
 निषेधः स्यादितिपदानादित्युक्तमिति मनोरमाग्रन्यः अत्रेयमाशङ्क्युपुष्पातीत्यत्ररात्वंनिषेधेपिष्टत्वेनरूपसिद्धि
 रितिव्यञ्जनेवपदानग्रहणमितिः अत्रोच्यते रषाभ्यामिति सूत्रेभाष्येउक्तम् षग्रहणमुत्तरार्थं वात्प्रस्थपुष्ट्य
 ननिर्वीहान् एवंचषायदानादित्यनेनापिष्टत्वस्यैवनिषेधः एवञ्चपदानग्रहणाभावेपुष्पातीत्यत्रष्ट्वभिषेधेरुपासि
 द्विः स्पष्टैवेतिसमाधानम् पुददातिदधात्येविभाषा आभ्यांशः स्यात् इदः दधः आभ्यांशशपिजुहोत्यादित्वाच्छ
 पः श्लोदित्वेआतोलोपेसिद्धम् ददः दधः पक्षेआदनत्वस्येयुकिदायः धाय इति अत्रेयमाशङ्क्यमास्त्विदं
 सूत्रम् दददानेदधधारणोऽमोधातूआभ्यांपचाद्यचिददः दधः आदन्ताभ्यांदाधाभ्यांशुकिदायः धाय इति अत्र
 त्रोच्यते अचिद्वत्त्वेनददः अददइतिनञ्त्तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याइत्यनेनाव्य
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरइष्यतेतंवाधित्वाअच्चांशक्तौ अजन्तकान्तमन्तोदानंस्यादशक्तौ इत्यन्तोदानेस्यादिति सूत्रम् ६

तत्पुरुष २

नृधातोर्विचित्रनिमित्तेगुरो कृतेभो इति रूपम् ततः साध्वर्थे तत्र साधुरित्यतिभो यमिति भविष्यति तन्न स्यादिति समाधानं
 यथा कथंचित् अन्यत्समाधा भंजनानवतीति जनोः तस्मात्साध्वर्थे यतिजनो यमिदं दुरुद्धरं दृषणं बोध्यम् अतो न्यत्समाधा
 न्निविभावयन्तु सुधिय इत्याहुः अत्रोच्यते यिप्रत्यये इति शब्दाध्याहारे निमित्तत्वं सप्रम्यर्थस्य निमित्तत्वं सप्रम्यर्थस्य निमित्तत्वाभावेन भोयते
 वालबोधनार्थं ततश्च यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धातोरेचो वान्तादेशविधानादिषु सिध्यति सप्रम्यर्थस्य निमित्तकत्वाभावेन भोयते
 औयत इति प्रत्युदाहरणम् किंच वान्तो यिप्रत्यये इत्यस्य तु गोपयसोर्यदिति तद्धिते सुवन्तात्प्रातिपदिकाद्वा तद्धितविधानसिद्धौ
 गन्मादौ नामविषयत्वमेव वान्तो यिसूत्रस्य भाष्याल्लभ्यते न तु धातुविषयत्वं ततश्च धातोरित्यारब्धमृषणा ॥ स
 वंचनयकीत्यादिनिषेधादिति गोयं भोयमित्यादीनामनभिधानादसाधुत्वं तथा च नयकीतिन्यासगवल्कघवादसु अत्र
 धातोर्ग्रीहणं न कर्तव्यं न चाधातोर्दृषणमिति वाच्यं भवतु कुत्रापि दोषः तदभावे प्रातिपदिकस्य स्यात् धातोर्न गच्छते पुनर्न
 वृत्तिर्धातोर्ग्रीहणसामर्थ्यादिति बोध्यं मध्ये यमिदं १ असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे अस्याश्च वाह ऊठु सुत्रस्य मूठु यहणं
 न्यसकम् अन्यथा वसोः संप्रसारणमिति सूत्रात्संप्रसारणपदानुवृत्त्या वाह इति सूत्रेण वाकारस्य संप्रसारणं कृते पूर्व
 रग्रन्यसिद्धान्तः अत्रेयमपूर्वशङ्काकेन चिदुद्भाव्यते ऊठो करणो यद्यपि न रूपसिद्धिरूपो दोषस्तथापि स्वरासिद्धिरूपो

ओहत्यादो अदिदपदा ॥
 प्रिह
 षः सादेव
 षः

५
२

स्युःश्रेष्ठभ्यः ऊठादिभ्यः परायाः सर्वनामस्थानविभक्तिः सोदात्तास्यादिति सूत्रार्थः एवं चोठे करणो कथं मूढनिमित्तको विभ
 दत्तः स्यात् अठः स्थाने संप्रसारणकरणोत्तयूनः यूनेत्यादावतिव्याप्तिस्तस्माद्युक्तो भाष्यादिग्रन्थः अत्रोच्यते ऊ
 डिदंपदादिति सूत्रेण विदंपदादित्यस्य उ अश्च अश्च अनयोः समाहार उ वश्च वाश्च वै लोपो व्यो रिति वस्य लोपः तयोः स्थाने उ उ
 इति वौद्धमित्यवादेशे वविदंपदादीति तथा च व इति व्यंजनमात्रस्य स्थाने यो दीर्घजकारो वा इत्यस्य स्थाने यो इस्व उका
 रस्ततः पराया सर्वनामस्थानविभक्तिः सोदात्ता स्यात् आघस्योदाहरणं जूरः जूरा ज्वरत्वे रस्यूठ द्वितीयस्योदाहरणं वि
 श्वो हेति कथंचित् केचित् उग्रहरणं परिभाषाज्ञापकमित्यस्य दीर्घोच्चारणज्ञापकमित्यर्थः संप्रसारणो ऊठि कृते नन्तिमित्तके गु
 णो कृते वृद्धौ विश्वो हेत्यादिसिद्धिः ऊडिदंपदादीत्यत्र उ वि दंपदादीति न्यासे जूरः जूरेत्यत्र विश्वो हेत्यत्र च स्वरसिद्धिरि
 तिसमाधानं कुर्वन्ति अथवा शतु रनुमोन य जादी एतदप्रे वाह इति सूत्रं कर्तव्यम् वाहः परे नद्य जादी उदात्ती भवतः न
 द्या स्वरविधानान्दी प्सिद्धिरित्यपि समाधानांतरम् अतो दात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे इत्यनेन ऊ डिद मि
 त्यस्याप्रे पाठेन स्वरसिद्धिः तज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् व्यवस्थितविभाषा संबन्धसामान्येष्वप्यन्तसमासान्त इति वा
 अन्यत्समाधानं द्विभावयन्तु सुधियइत्याहुः अत्रोच्यते मृटित्युपस्थिति विषयस्य प्रावत्यमर्थसिद्धमेव विलम्बोपस्थि

॥
 हि
 य
 स
 य
 ॥

राम
 २

श्रुतिद्वयमेवेति कालभेदेन कार्यसिद्धिरन्वारब्धान्दशायां तत्रोद्ग्रहणे नापि तदर्थ एव प्रतिपाद्यते स्वरविधायके सूत्रे वा पूर्व
 भव ऊर्ध्वग्रहणानेव स्वरसिद्धिः लौकिके वाक्ये प्रायः स्वरादि जिज्ञासापि गुरोर्भूतैव न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यते इति निया
 मः यावता विना नुपपत्तिस्तत्सर्वं प्रतिपाद्यते तथा च स्वरविधायके सूत्रे निष्प्रमाणकव्यत्यासकल्पने मानाभावात् भाष्य
 नुक्त्वेनाप्रामाण्याच्चेति वृद्धिसूत्रस्य भाष्ये एकेनाप्यक्षरेणात्थकेन न भवितं व्यम् तजत्सूत्रानुपूर्वी विघट्टने शास्त्रहा
 निदोषमविदुषां पंडितं मन्यानामियमुक्तिर्भाष्याभिज्ञेनोदत्तव्या रविभक्तिश्च सुप्तिडौ विभक्ति संज्ञोस्तो संज्ञाप्रदेशानां वि
 भक्तौ तुस्मा इत्यादयः अत्रोच्यते विभक्तिश्चेति सूत्रं मासु न विभक्तवित्यत्र सुप्तिडुग्रहणमेवास्तु अष्टन आश्यादि
 विभक्तिपदघटितसूत्रे सुपीत्येवास्तु त्यदादीनामइत्यादौ सुपीत्यनुवृत्त्येव सिद्धेः न च त्यदादीनामइत्यत्र सुबग्रहणो
 यत्र तत्रेष्वादौ प्राग्दिशा विभक्तिरिति विभक्ति संज्ञके त्रलादावत्वानापत्तिरिति वाच्यम् तेनापि सुप्संज्ञाया एव विधाना
 त् नवसुप्संज्ञाया मेतर्हि इत्यादौ सुपिचेति दोर्घापत्तिरिति वाच्यम् सुपिचेत्यक्रयिभीतिन्यासेन निर्वोहात् यादौ भादौ च
 षीति तदर्थान् न च यत्र तत्रेत्यादौ सुपोधात्विति त्रलादेर्लुगापत्तिरिति इदानीं तदानीमित्यादौ सुप्यितावित्यनुदानं न च
 स्यादिति वाच्यम् त्रतसिलादीनां विधानसामर्थ्येन लुगनापत्तेः त्रलादौ भक्तिकरणेन

प्य
३

शान्तिदशीयेऽनुदात्तोऽसुप्यितावित्यस्याप्रवृत्तिरिति समाधानं विभावयन्तु सुधियः अत्रोच्यते विभक्तिश्चेति सू
 भावेन सुप्रिडोऽसुत्मा इति सूत्रन्यासः सुप्रिड् संवन्धितवर्गसकारमकारा इतो नस्य रिति सूत्रार्थे राजेत्यादौ ह
 ल्यादिलोपे प्राप्ते निषेधापत्तो हल्क्यादि सूत्रवैयर्थ्यकल्पनम् तदादीनामइत्यत्रासुवग्रहो यत्र तत्रेत्यदि प्रा
 ग्दिशो विभक्ति संज्ञके त्रादौ सुष्परत्वाभावात्त्वानापत्तेस्तत्र सुपिचेत्यत्रिभीति निर्मूलकन्यासः कल्प्यते तत्राप्यल्गुहरो
 तदादिवोधकवचनाभावात् यादौ भादौ सुपोत्यत्र प्रमाणाभावादित्यपि दोषः यस्मिन्विभक्तिदादावल्गुहरो इति
 परिभाषणात् यत्र तत्रेत्यादौ सुपोधात्विति त्रादेर्लुगापत्तौ तत्र तसिलादीनां विधानसामर्थ्यमपूर्वकल्पनम् बला
 दौलित्करणासामर्थ्याकल्पने गौरवमिति निष्प्रमाणाकेन इदानीं तदानीमित्यादावनुदात्तता वारो महान् प्रयास
 इति गौरवम् तदयेऽस्तथा विभक्तिश्चेति यथान्यासमेवास्तु इति समाधानं भाष्यतत्त्वज्ञैश्चिन्तनीयम् उधुगाधूर्गाभ्र
 यरो अत्र दीर्घोच्चारणप्रक्रियालाघवाय अन्यथा कुर्दादिवत् उपधायां चेति दीर्घसिद्धेरिति शिखरग्रन्थः अत्र के
 चिच्छ्रुते अयुक्तोयं ग्रन्थः दीर्घोच्चारणकेवलप्रक्रियालाघवार्थे एवं यत्रोपधायां चेत्यस्याप्राप्तिस्तत्र दीर्घोच्चा
 रणासाधक्यात् धूर्गाधातोर्वनिपिविड् नोरनुनासिकस्येत्यनेन राकारस्यात्वे हत्यरेफपरत्वाभावेनोपधायां चेत्य ॥

राम
३

१०. वृ.प. अगोशयनमः यत्तु धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रेयादौ प्रत्यये परे धातोस्वच्चे द्वात्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रार्थः नियमः
 धीमिदं सूत्रं लव्यमित्वा दौवानो यिप्रत्यये इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति स्वग्रहणं तु विपरीत नियमस्य बाधनायम् अन्यथा यादौ प्रत्यये
 परे एचश्चेद्द्वान्तादेशस्तर्हि धातोरेवेति नियमः स्यात् तथा सति वा भ्रव्यादौ वान्तादेशो न स्यात् अत्र हि मधुवञ्चोर्ब्राह्मणकोशि
 कयो रित्यनेन यञ्प्रत्ययः ओर्गुणस्ततो वांतादेशः अत्रोकारस्य यादित्वात् द्वितनित्तकत्वेपि धातवोपत्त्वाभावात् ४४
 तादेशो न स्यात् अत्रोच्यते इदं सूत्रं यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैवैवो वान्तादेशानि ४४ ४४ ४४
 वृत्त्यर्थमिति फलितम् तेन ओयते ओयत इत्यादौ न वान्तादेशः आङ्पूर्वाद्देशः कर्मणालटियकिवचिस्वपिथजादीनामिति
 संप्रसारणो पूर्व रूपे ओयते इति रूपम् तस्यैव धातोः कर्मणालडि ओयत इति रूपम् अत्र वान्तादेशानि वृत्त्यर्थं नयतीति सू
 त्तम् यकि परे एचो वान्तादेशो नेत्यर्थोऽस्मिद्धम् ओयते ओयतेति किं धातोस्तन्निमित्तस्येति सूत्रेणोतिकुबुद्धिकल्पनम्
 नच गोशब्दाचारकिवन्तात्कर्तरिक्विप्गोषुसाधुगोयमित्यत्र वान्तादेशप्रसङ्गः यकूपरत्वाभावेन नयतीति निषेधोऽप्रवृत्तेः
 प्रमतेतु न भवतु यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति वाच्यम् नचैवं सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्तीति इको गरावृद्धीवदत्र जेति सूत्रात्
 स्थभाष्य प्रामाण्यात् आतः श्यनि आदेच उपदेशे शितीति सूत्रस्य भाष्य प्रामाण्यादेजनेभ्य आचारक्वियो नभिधानमेव एवं
 च गोयमित्यस्यासाधुत्वमेव अथापि भूधातो रन्येभ्योपि दृश्यत इति विचिकी लालप आगतमिति भाष्य प्रामाण्येन लोकेपि क्व

राम
 १

॥ श्रीकाशीजीमे महल्लाघुघुरानाश्यामाकी गलीश्रीयुतवावूसाहेववावूहरस्वचंदजीके
॥ वाडेमे दुर्गाप्रसादकटारेके गणेशयंत्रालयमे पूर्वपक्षावलीछापोगई लिखाणम
॥ दासका छापनेवालागोपालजिस्कोलेना होयउसेकुंजगलीके पश्चिमफाटकपर
॥ दुर्गाप्रसादकटारेके दुकानपरमिलैगी ॥ ३ ॥

S/O
491.25
p 918p

